

PIOTR KORYŚ

Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego

MACIEJ TYMIŃSKI

Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego

STRUKTURA ZAWODOWA ZIEM POLSKICH NA PRZEŁOMIE XIX I XX W.¹

Wstęp

Wśród tematów będących przedmiotem ożywionych dyskusji prowadzonych przez ekonomistów istotne miejsce zajmują kwestie rosnących nierówności rozwojowych między krajami i regionami². Tylko nielicznym spośród krajów peryferyjnych – jak Korei Południowej czy Tajwanowi – udało się przełamać barierę ekonomicznego zacofania. Te utrzymujące się różnice rozwojowe nasuwają pytania o źródła nierówności i powody, dla których jedne kraje są zamożne, a inne biedne. Kwestia ta stała się jednym z najważniejszych obszarów badań historii gospodarczej i ekonomii historycznej³, a opinie historyków wskazujących na możliwe przyczyny i daty tzw. *Great Divergence* wywołują wiele gorących dyskusji i polemik, które wydają się dalekie od rozstrzygnięcia⁴.

---

¹ Tekst opracowany w ramach projektu „Wzrost gospodarczy ziem polskich w okresie pierwszej globalizacji” sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer DEC–2012/07/B/HS4/00451.

² Zob. np. B. Milanovic, *World Apart. Measuring International and Global Inequality*, Princeton 2005.

³ Zob. np. D. Landes, *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2000; B. Milanovic, *A Short History of Global Inequality. The Past Two Centuries*, „Exploration in Economic History” 48, 2011, s. 494–506.

⁴ Zob. np. K. Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2000; G. Clark, *A Farwell to Alms. A Brief Economic History of the World*, Princeton 2007; J.L. van Zanden, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in the Global Perspective, 1000–1800*, Leiden 2009; D. Acemoglu, S. Johnson, J. Robinson, *The Rise of Europe. Atlantic*

Jedną z przyczyn tych polemik jest brak metod pozwalających na jednoznaczne określenie poziomu rozwoju krajów w różnych okresach historycznych, szczególnie w okresach przedindustrialnych. Brak wiarygodnych i pełnych danych, zwłaszcza dla czasów przed XIX w., nie pozwala na jednoznaczne określenie głównych wskaźników używanych dzisiaj dla wyznaczenia wielkości poszczególnych gospodarek – produktu krajowego czy dochodów różnych grup społecznych. Jednak nawet dla okresu tzw. nowoczesnego wzrostu gospodarczego, który za Simonem Kuznetsem datuje się od 1820 r., nie mamy wystarczających informacji statystycznych dla wszystkich krajów w Europie. Pomimo tych trudności wielu badaczy zajmujących się okresem tzw. rewolucji przemysłowej, a także okresami wcześniejszymi, podjęło się próby oszacowania wielkości PKB dla czasów historycznych⁵.

W sytuacji, gdy dostępność wiarygodnych danych jest ograniczona i w efekcie wyniki estymacji PKB mogą i wzbudzają wiele wątpliwości⁶, badacze obok szacunków produktu krajowego stosują również inne wskaźniki dla zmierzenia poziomu rozwoju różnych gospodarek. Historycy gospodarczy, odwołując się do kategorii pośrednich, takich jak poziom produkcji przemysłowej, stopień urbanizacji czy skala wykorzystania nowych technologii (np. liczba używanych maszyn parowych), starają się uchwycić miejsce poszczególnych krajów w hierarchii rozwoju gospodarczego w przeszłości. Jednym z takich mierników, wykorzystywanym w ostatnich latach coraz chętniej, jest struktura zawodowa (*occupational structure*), pozwalająca pokazać relacje ilościowe pomiędzy głównymi gałęziami gospodarki⁷.

Trade, Institutional Change, and Economic Growth, „American Economic Review” 95, 2005, s. 546–579; R.C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge 2009.

⁵ S. Broadberry, B. Campbell, A. Klein, M. Overton, B. van Leeuwen, *British Economic Growth, 1270–1870. An Output-based Approach*, 18XII2011 r., <http://www.lse.ac.uk/economicHistory/pdf/Broadberry/BritishGDPLongRun16a.pdf> (15 VII 2014 r.); J.L. van Zanden, *The Dutch Economy in the Very Long Run*, w: *Explaining Economic Growth*, red. E. Szirmai i in., Amsterdam 1993, s. 267–284.

⁶ D. Landes, dz. cyt., s. 226–227 (na czym polegała rewolucja przemysłowa?, kiedy rewolucja nie jest rewolucją?).

⁷ Zob. np. L. Shaw-Taylor, *The Occupational Structure of Nineteenth Century Britain. ESRC Full Research Report*, RES-000-23-1579, Swindon 2010; D. Van den Heuvel, E. Van Nederveen-Meerkerk, *Changing Occupational Structures? The Dutch Labour Market, c. 1580–1900*, paper prepared for the session „The Divergence of National Occupational Structures 1500 to 1850” at the World Congress of the International Economic History Association, Helsinki (Finland) 21–25 August 2006, <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Heuvel.pdf> (15 VII 2014 r.); E. Buyst, *Changes in the Occupational Structure of Belgium. New Estimates for the 1846–1910*

W krajach europejskich w drugiej połowie XIX w. (w tym także na ziemiach polskich) struktura zawodowa jest możliwa do oszacowania dzięki danym ze spisów powszechnych. Polscy historycy gospodarczy w dotychczasowych badaniach często odwoływali się do kategorii struktury zawodowej (zob. Stan badań), jednak w swoich pracach koncentrowali się bądź na jednym zaborze, bądź na jednej dziedzinie gospodarki, rzadko starając się porównać sytuację w różnych zaborach, szczególnie na poziomie lokalnym – guberni czy rejencji. W efekcie przeprowadzone badania nie dają pełnego obrazu struktury zawodowej, a co za tym idzie uniemożliwiają całościowe wnioskowanie o stanie rozwoju gospodarczego ziem polskich na przełomie XIX i XX w.

Celem niniejszej pracy jest oszacowanie struktury zawodowej dla ziem polskich w końcu XIX w., na podstawie spisów powszechnych w Rosji (1897) i Austrii (1900) oraz spisu gospodarczego w Niemczech (1895), schodząc do poziomu lokalnych jednostek administracyjnych (guberni, rejencji i izb handlowych). Rosyjski spis z 1897 r. był pierwszym pełnym spisem powszechnym przeprowadzonym na terenie imperium i pierwszym pozwalającym na względnie wiarygodną rekonstrukcję struktury zawodowej. Dlatego nasza analiza dotyczy przełomu wieków. Ze względu na niezgodną ze współczesnymi koncepcjami rynku pracy strukturą danych, w dodatku różniącą się między zaborami, konieczna okazała się zmiana klasyfikacji części kategorii. Wykorzystaliśmy w tym celu sektorowy system podziału zawodów PST, jedną z najpopularniejszych metod klasyfikowania struktury zawodowej. Z kolei w związku z niedokładnością spisów⁸ konieczne było skorygowanie wielkości siły roboczej w niektórych kategoriach. W efekcie powstał zbiór danych opisujących strukturę zawodową w podziale na podobne jednostki administracyjne we wszystkich trzech zaborach.

Struktura zawodowa nie w pełni odzwierciedla różnice w poziomie rozwoju pomiędzy jednostkami terytorialnymi ze względu na różnice produktywności w ramach sektorów, jednak – jak wskazują istniejące analizy – jest ich dość dobrym przybliżeniem⁹. W związku z tym rekonstrukcja regionalnej struktury zawodowej pozwoliła na względnie

---

Period, IX 2007, <http://www.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/international/buyst.pdf> (15 VII 2014).

⁸ Na błędy w danych spisowych i konieczność przeprowadzenia korekt, szczególnie w spisie rosyjskim z 1897 r., zwracał uwagę jeszcze w 1920 r. Stefan Szulc (tenże, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920).

⁹ Por. P. Caruana Galicia, *German Regional GDP. Preliminary Land-Level Estimates, 1871–1907*, LSE, mimeo2011.

wiarygodną identyfikację obszarów szybszego rozwoju gospodarczego na ziemiach polskich. Porównanie z analogicznymi danymi o strukturze zawodowej dla krajów europejskich umożliwiło przybliżone określenie poziomu rozwoju ziem polskich na tle innych gospodarek, zarówno rozwiniętych, jak i zapóźnionych.

Przeprowadzone badanie stworzyło również możliwość częściowego zweryfikowania twierdzenia dość powszechnego wśród badaczy polskich dziejów gospodarczych drugiej połowy XIX w. (szczególnie Królestwa Polskiego), o przełomie technologicznym i rewolucji przemysłowej, która dokonała się w latach 70. i 80. tego stulecia¹⁰. Badacze ci zwracali uwagę na szybki wzrost liczby maszyn parowych w gospodarce Królestwa Polskiego oraz szybki wzrost liczby i rozmiarów przedsiębiorstw przemysłowych. Jeśli te twierdzenia są zgodne z prawdą, to na terenach objętych rewolucją przemysłową powinno dojść do znaczącego przesunięcia siły roboczej pomiędzy sektorem rolniczym a pozostałymi sektorami gospodarki¹¹. Przede wszystkim powinna znacząco wzrosnąć liczebność siły roboczej w przemyśle, będącym w ówczesnych czasach wyznacznikiem przejścia do nowoczesnej gospodarki industrialnej. Ze względu na możliwość dobrego oszacowania tylko jednego punktu w czasie nie byliśmy w stanie stwierdzić, jak szybka była dynamika zmian, w szczególności zaś wzrostu zatrudnienia w sektorze przemysłowym i spadku udziału rolnictwa w strukturze zawodowej. Jednak prezentowane tu dane wystarczają do pokazania relatywnych rozmiarów zatrudnienia w sektorze rolniczym i przemysłowym na przełomie wieków.

Tekst został podzielony na pięć części. W pierwszej przedstawiamy krótki przegląd badań nad gospodarką ziem polskich końca XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem problemu struktury zawodowej. W drugiej omawiamy zakres geograficzny prowadzonego badania. W trzeciej prezentujemy dane spisowe i dokonujemy ujednoczenia kategorii zawodowych, jednocześnie przedstawiamy strukturę zawodową bez dokonywania korekt. W części czwartej przeprowadzamy korektę danych i prezentujemy poprawioną strukturę zawodową ziem polskich według

---

¹⁰ Zob. np. J. Łukasiewicz, *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963.

¹¹ Inną możliwość postulował Alexander Gerschenkron, wskazujący możliwość zastosowania zaawansowanych technologii substytuujących wykwalifikowaną siłę roboczą. Wydaje się jednak, że technologie stosowane na ziemiach polskich nie należały do grupy nowoczesnych i pracoszczędnych. Nie ma żadnych przekonujących świadectw historycznych o wysokiej kapitałochłonności i produktywności przemysłu na ziemiach polskich w tym okresie; A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass. 1962, s. 9.

badanych jednostek administracyjnych. Wreszcie w ostatniej części dokonujemy porównania struktury zawodowej ziem polskich z analogicznymi zestawieniami z innych krajów oraz przedstawiamy wnioski z przeprowadzonej analizy.

Stan badań

Problem struktury zawodowej na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. był często poruszany przez polskich historyków gospodarczych, jednak bardzo rzadko był głównym przedmiotem ich badań. Zdecydowana większość badaczy koncentrowała się na jednej z dzielnic zaborczych, na jednej z grup społecznych lub zawodowych, bądź na konkretnych branżach gospodarki. Pewnym wyjątkiem jest pod tym względem opracowanie Stanisława Misztala, w którym podejmuje on m.in. problem zatrudnienia w przemyśle. Opracowanie to obejmuje ziemie polskie w obecnych granicach¹².

Wiele uwagi poświęcono przede wszystkim problemowi struktury zawodowej wśród robotników w Królestwie Polskim i w Wielkopolsce, w nieco mniejszym stopniu w Prusach Zachodnich, a jeszcze mniej w Galicji. Również problematyka zatrudnienia w rolnictwie, struktury gospodarstw rolnych i rozwoju produkcji rolnej stała się ważnym przedmiotem badań, szczególnie dla okresu po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim. Jednak, podobnie jak w przypadku przemysłu, struktura zawodowa stanowiła tylko jeden z elementów szerszych badań, nie stanowiąc głównego problemu zainteresowania historyków.

W przypadku zaboru rosyjskiego zainteresowanie zagadnieniem rozwoju przemysłu i robotnikami przemysłowymi było zrozumiałe ze względu na powstanie trzech dużych okręgów – łódzkiego, dąbrowskiego i warszawskiego. Kwestii przełomu w przemyśle Królestwa w drugiej połowie XIX w. poświęcili swoje prace m.in. Juliusz Łukasiewicz¹³ czy dla nieco wcześniejszego okresu Jerzy Jedlicki¹⁴. Wiesław Puś opracował monografię przemysłu całego Królestwa Polskiego, zawierającą m.in. informacje na temat struktury zawodowej w różnych gałęziach

---

¹² S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970.

¹³ J. Łukasiewicz, dz. cyt.; tenże, *Początki cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1988.

¹⁴ J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964.

przemysłowych¹⁵. Obok tej monografii powstało wiele opracowań poświęconych rozwojowi poszczególnych okręgów przemysłowych¹⁶. Ważnym nurtem badań nad rozwojem ziem polskich końca XIX w. były analizy położenia klasy robotniczej¹⁷. Wśród tych prac szczególnie istotna z punktu widzenia badanego tematu jest monografia Anny Żarnowskiej *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, w której autorka zestawia dane dotyczące liczebności robotników w różnych grupach zawodowych w przemyśle trzech zaborów¹⁸. Historycy podejmowali również kwestię robotników żyjących w ośrodkach prowincjonalnych, pozbawionych wielkiego przemysłu¹⁹.

Podobny charakter mają badania poświęcone rozwojowi przemysłu Wielkopolski. Przekrojową monografię traktującą o przemyśle tej części Polski, w tym o strukturze zawodowej, opublikował Czesław Łuczak²⁰. Bardzo ważne z punktu widzenia badanego problemu są prace poświęcone klasie robotniczej Wielkopolski Witolda Szulca, który w swoich badaniach zwracał szczególną uwagę na strukturę zawodową robotników w prowincji poznańskiej²¹. Obok prac Szulca niezwykle istotną pozycją jest analiza przeprowadzona przez Stefana Kowala, w której autor dokonał przeglądu struktury zawodowej nie tylko w Wielkopolsce, ale również w Prusach Zachodnich²². Oprócz wymienionych publikacji przeprowadzono szereg badań koncentrujących się na wybranych branżach, firmach bądź mniejszych regionach²³.

---

¹⁵ W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984.

¹⁶ I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego 1864–1914*, Warszawa 1977; W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej*, Łódź 1987.

¹⁷ *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1, red. S. Kalabiński, Warszawa 1978; A. Żarnowska, *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1985.

¹⁸ A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974.

¹⁹ Zob. np. E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974.

²⁰ C. Łuczak, *Historia przemysłu w Wielkopolsce*, Poznań 1970; również znaczna część drugiej monografii Łuczaka poświęcona została analizie przemysłu (tenże, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski*, Poznań 2002).

²¹ W. Szulc, *Pod panowaniem pruskim*, w: *Robotnicy wielkopolscy w XIX i XX w. Warunki pracy i życia*, red. C. Łuczak, Poznań 1988, s. 9–199; tenże, *Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871–1914*, Poznań 1970.

²² S. Kowal, *Spółeczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982.

²³ C. Łuczak, *Położenie ekonomiczne rzemiosła wielkopolskiego w okresie zaborów (1793–1918)*, Poznań 1962; tenże, *Górnictwo wielkopolskie w latach 1815–1918*, RDSG, t. 20, 1958, s. 107–158; tenże, *Położenie ekonomiczne rzemiosła wielkopolskiego w okresie zaborów (1793–1918)*, Poznań 1962; S. Kowal, *Drobnomieszczaństwo w Wielkopolsce*

Nieco słabiej, w porównaniu do Królestwa Polskiego i Wielkopolski, została przebadana przez polskich historyków gospodarczych prowincja zachodniopruska. Oprócz wymienionej wyżej pracy Stefana Kowala warto zwrócić uwagę na badania Kazimierza Wajdy, który w kilku swoich opracowaniach zajął się m.in. strukturą zawodową w rejencjach gdańskiej i kwidzyńskiej²⁴. Wajda jest również autorem krótszych opracowań poświęconych różnym aspektom życia społeczno-gospodarczego regionu, przede wszystkim sytuacji ludności miejskiej²⁵. Obok prac Wajdy istotne są publikacje poświęcone gospodarce Pomorza oraz monografie największych ośrodków miejskich regionu, zawierające ogólne informacje odnośnie do struktury zawodowej w drugiej połowie XIX w.²⁶

Jeszcze mniej analiz powstało na temat gospodarki Galicji, a co za tym idzie również struktury zawodowej tej części ziem polskich. Jest to w znacznym stopniu wynik słabego rozwoju przemysłu na terenie zaboru austriackiego. Niemniej w literaturze przedmiotu można znaleźć pochodzącą jeszcze z okresu I wojny światowej pracę Aleksandra Szczepańskiego²⁷. Praca ta jest jednak niemal pozbawiona danych statystycznych, a co za tym idzie nie wnosi wiele informacji w kwestii struktury zawodowej w zaborze austriackim. Pod tym względem bardziej wartościowe są opracowania Walentyny Najdus oraz Andrzeja Burzyńskiego²⁸. Struktura zawodowa Galicji była również ujęta w tomach *Informatora statystycznego do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji*, a w odniesieniu do największych miast przedstawił i zanalizował ją Tomasz Gaśowski²⁹.

---

i na Pomorzu w latach 1875–1914, w: *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 3, red. R. Kołodziejczyk, Wrocław 1983, s. 105–119; Z. Grot, *100 lat Zakładów H. Cegielskiego*, Poznań 1946.

²⁴ K. Wajda, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początku XX wieku*, Warszawa 1981; tenże, *Wielkopolska i Pomorze Wschodnie*, w: *Polska klasa robotnicza...*, t. 1, cz. 3, s. 165–276.

²⁵ Tenże, *Ludność miejska Prus Zachodnich w latach 1871–1910*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1988, nr 3–4; tenże, *Spółeczeństwo polskie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX w.*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 35, 1987, z. 2.

²⁶ Zob. np. część dotyczącą gospodarki miejskiej na Pomorzu autorstwa E. Włodarczyka w: *Historia Pomorza*, t. 4: 1850–1918, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000; C. Biernat, E. Cieślak, *Dziele Gdańska*, Gdańsk 1994.

²⁷ A. Szczepański, *Rozwój przemysłu Galicji (dotychczasowe drogi i wytyczne na przyszłość)*, Lwów 1916.

²⁸ W. Najdus, *Galicja*, w: *Polska klasa robotnicza...*, t. 1, cz. 3, s. 277–510; A. Burzyński, *Robotnicy w przemyśle ciężkim w Galicji w dobie autonomicznej. Struktura zatrudnienia*, Wrocław 1985.

²⁹ T. Gaśowski, *Struktura społeczno-zawodowa mieszkańców większych miast galicyjskich w okresie autonomicznym*, „Prace Historyczne” 1997, z. 123.

Analizy gospodarki poszczególnych regionów uzupełniają prace poświęcone różnym branżom. Przede wszystkim są to monografie najszybciej rozwijających się gałęzi przemysłu, jak włókienniczy, hutniczy czy cukrownictwo³⁰. Jednak ze względu na swój branżowy charakter nie odgrywają one tak istotnej roli w badaniach nad strukturą zawodową Polski w XIX w. Obok prac poświęconych przemysłowi ważną rolę – choć również ograniczoną ze względu na swój charakter – odgrywają analizy gospodarki rolnej w różnych regionach Polski. Warto w tym miejscu wymienić prace Juliusza Łukasiewicza i Reginy Chomać dotyczące Królestwa Polskiego, fragment poświęcony rolnictwu w *Historii Pomorza* autorstwa Włodzimierza Stępińskiego czy odpowiednie fragmenty *Dziejów gospodarczych Wielkopolski* Czesława Łuczaka³¹.

Przedstawione badania nad gospodarką i strukturą zawodową na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. tylko w niewielkiej części odzwierciedlają stan badań prowadzonych przez historyków gospodarczych w Polsce w ostatnich kilkudziesięciu latach. Pokazują one jednak ogólną tendencję prowadzonych analiz, w których badacze koncentrowali się na ukazaniu rozwoju gospodarki – czy wężej przemysłu lub rolnictwa – w różnych zaborach, przełomu technicznego w poszczególnych gałęziach czy sytuacji grup społecznych, przede wszystkim klasy robotniczej. Niestety, struktura zawodowa odgrywała w tych opracowaniach rolę poboczną. W dodatku autorzy z reguły przyjmowali za w pełni wiarygodne wszystkie dane spisowe, nie przeprowadzając korekt, co mogło prowadzić do przeszacowania lub niedoszacowania różnych kategorii zawodowych. W efekcie nie znaleźliśmy publikacji, w których przeprowadzono całościowe porównanie pomiędzy zaborami znaczenia różnych grup zawodowych nie tylko na poziomie lokalnych jednostek administracyjnych (guberni czy rejencji), ale również w odniesieniu do całych dzielnic zaborczych. W tej sytuacji wydaje się tym bardziej uzasadnione pokazanie różnic pomiędzy strukturami zawodowymi w poszczególnych zaborach, które pozwolą lepiej zrozumieć poziom rozwoju gospodarczego

---

³⁰ *Rozwój przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. C. Łuczak, Poznań 1970; *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. C. Łuczak, Poznań 1981; A. Jezierski, E. Kaczyńska, S. Kowalska, K. Piesowicz, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961.

³¹ J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX w.*, Warszawa 1968; tenże, *O strukturze agrarnej Królestwa Polskiego po uwłaszczeniu*, „Przegląd Historyczny” 62, 1971, nr 2; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970; C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski...*, s. 190–210; W. Stępiński, *Wieś pomorska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Historia Pomorza...*, t. 4.

ziem polskich pod koniec XIX w. i wskazać ogólny stan rozwoju gospodarki na tle innych krajów europejskich.

W zagranicznych opracowaniach informacje na temat struktury zawodowej na ziemiach polskich występują rzadko. Na ogół źródłem danych są kolejne wydania opracowanych przez Briana B. Mitchella *International Historical Statistics. Europe*. Struktura zawodowa Polski w okresie rozbiorów jest tam podana tylko dla 1897 r., na podstawie opracowania Paula Bairocha³². Dane obejmują 1897 r. i dotyczą wyłącznie Królestwa Polskiego. Wyraźnie przeszacowany jest w nich udział przemysłu, a niedoszacowany udział rolnictwa w strukturze zawodowej. Jest to wynikiem zastosowania przez autorów nieskorygowanych danych spisu rosyjskiego z 1897 r., w którym liczba osób pracujących w rolnictwie została zaniżona.

To wpływa na wyniki innych badaczy. Najbardziej znane są analizy Roberta Allena, według którego w 1897 r. w rolnictwie zatrudnionych było 46% populacji „rosyjskiej Polski”, czyli Królestwa Polskiego³³, co wydaje się niemożliwe. Porównywalny poziom zatrudnienia w rolnictwie osiągały w tym okresie m.in. Stany Zjednoczone. To pozwala Allenowi ekstrapolować dane wstecz – z dużym prawdopodobieństwem już wyjściowo obciążone poważnym błędem. Według niego z rolnictwa utrzymywało się w 1800 r. zaledwie 60% mieszkańców ziem polskich, mniej niż we Francji czy w Niemczech. Co więcej, jego dane są dodatkowo błędnie interpretowane i kategoria *agricultural population* (dotycząca osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie) jest traktowana jako zatrudnienie w rolnictwie³⁴. Prowadzi do dodatkowego obniżenia odsetka osób zaliczanych do pierwszego sektora gospodarki. Jest to wynikiem – z reguły – wyższego udziału zatrudnionych w rolnictwie w porównaniu do pozostałych działów gospodarki.

Tym bardziej zatem uzasadnione wydaje się przedstawienie spójnego zbioru danych wykraczającego poza obszar jednego zaboru i skorygowanego według jednolitej metodologii.

---

³² P. Bairoch i in., *The Working Population and Its Structure*, Brussels 1968.

³³ R.C. Allen, *Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800*, „European Review of Economic History” 2000, nr 3, s. 7.

³⁴ Por. M. Malinowski, *East of Eden. Polish Living Standards in a European Perspective, ca. 1500–1800*, Utrecht 2013.

Zakres geograficzny badania

Określenie odpowiedniego obszaru badań dla ziem polskich w okresie zaborczym jest z kilku względów utrudnione i wymaga podjęcia arbitralnych decyzji. Przede wszystkim decyzjami państw zaborczych dawne ziemie Rzeczypospolitej zostały wcielone do nowych jednostek administracyjnych, nie zawsze odpowiadających wcześniejszym podziałom administracyjnym. Po drugie, Polska przez ostatnie trzy wieki podlegała licznym zmianom granic, co wiąże się z jej burzliwą historią. Określenie, jakie terytorium należy uważać za ziemie polskie, jest w tych okolicznościach niezwykle trudne, jeśli nie niemożliwe. Nawet jednak jeśli przyjmiemy jakieś konkretne granice, jako odpowiadające ziemiom Polski, to pojawia się trudność z wyodrębnieniem stabilnych jednostek terytorialnych, dla których byłyby dostępne dane statystyczne, a co za tym idzie istnieje możliwość przeprowadzenia badań. W zasadzie najbardziej stabilnymi – jeśli idzie o przebieg granic – były powiaty³⁵. Dane statystyczne dla powiatów są jednak niepełne, a ich dokładność jest bardzo różna w zależności od zaboru. W efekcie rzetelne przeprowadzenie analizy byłoby bardzo trudne.

W związku z tym przyjęliśmy kryterium zawężające przy wyborze obszaru podlegającego badaniu, ograniczając się do jednoznacznie wyznaczonych terytoriów, pozwalających dokonać wiarygodnego badania na porównywalnych jednostkach administracyjnych. Badanie opiera się na analizie danych z trzech regionów podporządkowanych trzem mocarstwom zaborczym: Rzeszy Niemieckiej, Imperium Rosyjskiemu i Monarchii Austro-Węgierskiej. Jako przedmioty badania przyjęliśmy porównywalne wielkością jednostki terytorialne: rejencje na terenie Niemiec, gubernie w zaborze rosyjskim i izby handlowe w zaborze austriackim. W przypadku zaboru niemieckiego (pruskiego) badanie obejmuje cztery rejencje wchodzące w skład dwóch prowincji: poznańskiej (Provinz Posen) oraz zachodniopruskiej (Provinz Westpreussen). Są to rejencja bydgoska (Regierungsbezirk Bromberg), poznańska (Regierungsbezirk Posen), kwidzyńska (Regierungsbezirk Marienwerde) i gdańska (Regierungsbezirk Danzig). Z zaboru rosyjskiego badaniu zostały poddane ziemie wchodzące w skład Królestwa Polskiego (Królestwa Kongresowego) utworzonego w trakcie obrad Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. W jego skład wchodziło dziesięć guberni: piotrkowska, warszawska, siedlecka, lubelska, radomska, kielecka,

³⁵ C. Leszczyńska, *Województwo w dziejach społeczno-gospodarczych Polski*, Warszawa 1992, mps, WNE UW.

kaliska, łomżyńska, suwalska, plocka. W przypadku zaboru austriackiego zajęliśmy się terenami Galicji, na jej obszarze wyróżniliśmy trzy izby handlowe (wobec braku adekwatnych jednostek podziału administracyjnego): we Lwowie, w Krakowie i w Brodach. Dane statystyczne dotyczące gospodarki w przypadku Galicji były w spisach grupowane właśnie według izb handlowych.

Wybrane obszary nie obejmują zatem wszystkich ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które znalazły się w granicach trzech państw zaborczych. Nie bierzemy pod uwagę pozostałych terenów zaboru rosyjskiego, tzw. ziem zabranych, obejmujących gubernie wcielone bezpośrednio do Rosji. Nie bierzemy też pod uwagę terenów zaboru austriackiego niebędących częścią Galicji (tzn. Śląska Cieszyńskiego, będącego częścią austriackiego Śląska) oraz kilku powiatów warmińskich na terenie zaboru niemieckiego pozostających w granicach prowincji wschodniopruskiej.

Nasze badania nie obejmują również wszystkich ziem znajdujących się w granicach II Rzeczypospolitej (a tym bardziej w granicach obecnej Polski). Poza wymienionymi wyżej obszarami nie analizujemy terenów Górnego Śląska, które po I wojnie światowej znalazły się w granicach Polski. Natomiast badaniu zostały poddane powiaty prowincji poznańskiej i zachodniopruskiej, które po 1918 r. znalazły się w granicach Rzeszy Niemieckiej lub Wolnego Miasta Gdańska.

W porównaniu do obecnych granic Polski różnice są jeszcze większe. Poza obszarem badań pozostają prowincje Rzeszy znajdujące się dzisiaj w znacznym stopniu w granicach Polski: pomorska, śląska, wschodniopruska oraz część prowincji brandenburskiej (przede wszystkim rejencji frankfurckiej – część dzisiejszego województwa lubuskiego). Nie badamy również części guberni grodzieńskiej z Białymstokiem, która znajdowała się poza granicami Królestwa Polskiego. Natomiast badana jest wschodnia część Galicji, która po II wojnie światowej znalazła się w granicach ZSRR.

Taki wybór terytorium podlegającego badaniu, poza względami praktycznymi zaznaczonymi wyżej, ma jeszcze kilka uzasadnień. Po pierwsze, połączone terytoria Galicji, Królestwa Polskiego oraz dwóch prowincji pruskich – poznańskiej i zachodniopruskiej – odpowiadają w przybliżeniu terytorium Korony Królestwa Polskiego do czasu Unii Lubelskiej, a zatem stanowią trzon ziem polskich w okresie przedrozbiorowym. Po drugie, większość gospodarki Polski po I wojnie światowej (z wyjątkiem ważnego okręgu górnośląskiego) znajdowała się na wyodrębnionych przez nas terenach. Wreszcie po trzecie, zamieszkiwała tu wówczas ogromna większość ludności etnicznie polskiej. W rejencjach

bydgoskiej, gdańskiej i kwidzyńskiej oraz w Galicji Wschodniej (HBK Brody, HBK Lwów) Polacy byli drugą co do wielkości grupą etniczną, na pozostałych zaś analizowanych przez nas obszarach byli większością³⁶. Wydaje się, że powyższe argumenty wzmacniają i w jakimś stopniu uprawomocniają wybór obszaru do analizy zatrudnienia na ziemiach polskich w końcu XIX w.

Dane spisowe

Porównanie struktury zawodowej w różnych częściach ziem polskich pod koniec XIX w. opiera się na danych zebranych podczas spisów przeprowadzonych w trzech państwach zaborczych. Dla ziem zaboru rosyjskiego są to dane z jedyne go spisu powszechnego przeprowadzonego w imperium carskim w 1897 r.³⁷ Wykorzystujemy w swojej analizie dane odnoszące się do poszczególnych guberni w odniesieniu do poziomu zatrudnienia w głównych działach gospodarki. Większość guberni Królestwa liczyła między 500 a 1000 tys. mieszkańców, większe były gubernia lubelska, piotrkowska i warszawska. Ta ostatnia liczyła ok. 2 mln mieszkańców. Dla zaboru pruskiego posługujemy się danymi spisu gospodarczego z 1895 r.³⁸ W tym okresie populacja rejencji zaboru pruskiego wahała się między 600 a 1100 tys. osób. Dla zaboru austriackiego opieramy się na danych spisowych z 1900 r., zebranych dla poziomu izb handlowych³⁹, które wielkością populacji nieco przewyższały największe rejencje i gubernie (i liczyły między 1600 a 3300 tys. mieszkańców).

Informacje odnośnie do zatrudnienia w dokumentach spisowych państw zaborczych były prezentowane w podobny, ale jednak nieco odmienny sposób, co wymagało ujednoczenia danych z trzech spisów tak, żeby można je było porównać. W tym celu w pierwszym etapie przyjęliśmy kategorie wykorzystywane przez niemiecki urząd statystyczny, ze względu na największe zaawansowanie służb statystycznych Rzeszy

---

³⁶ P. Eberhardt, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data and Analyses*, Armonk, N.Y. 2003, s. 92.

³⁷ *Obszczij swod po imperii rezultatow razrabotki dannyh pierwoj usieobszczej pierepisi nasielenija proizwiediennoj 28 janwaria 1897 goda*, t. 2, S. Peterburg 1905, s. 298–299, 315–318.

³⁸ *Berufsstatistik der Bundesstaaten nach der Zählung vom 14. Juni 1895*, „Statistik des Deutschen Reichs”, Neue Folge, 104, 1897.

³⁹ *Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Zählung vom 31.XII.1900*, „Österreichische Statistik” 66, 1903, z. 11.

i Prus w sporządzaniu dokumentacji spisowej. Wyróżniliśmy w związku z tym sześć podstawowych kategorii zawodowych zbieżnych z klasyfikacją niemiecką: rolnictwo (A w dokumentacji niemieckiej), przemysł i rzemiosło (B), handel i transport (C), służba (D), służba publiczna i wolne zawody (E), bez zawodu (F). W spisach rozróżnianych jest kilka kategorii pracowników i osób utrzymujących się z dochodów własnych. Zasadniczo braliśmy pod uwagę pracowników, a w przypadku gdy pisaliśmy o osobach utrzymujących się z zarobków w którymś z sektorów braliśmy pod uwagę podział całej populacji według głównego źródła utrzymania.

Aby upodobnić dane do współczesnego postrzegania rynku pracy, konieczna była zmiana klasyfikacji niektórych kategorii. Dodatkowo niektóre kategorie były różnie klasyfikowane przez poszczególne urzędy statystyczne. Przede wszystkim w odniesieniu do zaboru pruskiego i austriackiego wyodrębniliśmy osoby zatrudnione jako służba w gospodarstwach domowych, które były przypisane do profesji wykonywanej przez głowę rodziny. Osoby te zostały przez nas zakwalifikowane do ogólnej kategorii służących (D).

W niemieckim spisie z 1895 r. połączono w jednej kategorii pracowników przemysłu odzieżowego i profesje związane z utrzymaniem czystości (praczki, łaźnie itp.), kategoria ta została przez niemiecki urząd statystyczny włączona do zbiorczej kategorii „przemysł” (B). W związku z tym podobnego zabiegu dokonaliśmy dla Królestwa Polskiego, przenosząc zawody związane z utrzymaniem czystości do ogólnej kategorii „przemysł i rzemiosło”. W przypadku danych pochodzących ze spisu austriackiego tego typu kategoria nie została w ogóle wyróżniona. Dokonane zmiany są istotnym uproszczeniem, niemniej liczebność tej branży była stosunkowo niewielka i nie miała ona wpływu na zasadniczą zmianę ogólnego obrazu statystyki zawodowej we wszystkich zaborach.

W drugim etapie posłużyliśmy się metodą PST (*Primary-Secondary-Tertiary*), agregując zebrane dane do trzech głównych działów gospodarki⁴⁰. PST jest dzisiaj jednym z najpopularniejszych sposobów analizowania historycznej struktury zawodowej, a co za tym idzie jej zastosowanie pozwala na porównanie uzyskanych wyników do rezultatów uzyskanych dla innych krajów. W ramach tego systemu do działu pierwszego zalicza się wszystkie gałęzie przypisywane do ogólnej kategorii rolnictwo oraz – co może nieco zaskakiwać – górnictwo, umiejscawiane z reguły w dokumentach spisowych w grupie przemysłu i rzemiosła.

---

⁴⁰ E.A. Wrigley, *The PST System of Classifying Occupations*, <http://www.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/britain19c/papers/paper1.pdf> (15 VII 2014 r.).

Edward A. Wrigley tłumaczy to tym, że w dziale pierwszym powinny się znaleźć wszystkie dziedziny, które są związane z dostarczaniem na rynek szeroko rozumianych surowców⁴¹. Jednak badacze analizujący strukturę zawodową nie są w tym przypadku konsekwentni i część z nich, jak np. Leigh Shaw-Taylor⁴², podąża za tradycją urzędów statystycznych, zaliczając górnictwo do działu drugiego. Tłumaczy się to zmianą charakteru górnictwa w trakcie rewolucji przemysłowej. W dziale drugim mieszczą się wszystkie zawody umiejscawiane w kategorii przemysł i rzemiosło, a zatem w kategorii B w niemieckim spisie gospodarczym. Na ostatni dział – trzeci – składają się wszelkiego rodzaju usługi: transport i handel, finanse, służba oraz różnego rodzaju administracja publiczna, armia i wolne zawody. Są to zatem kategorie zaliczane w spisie niemieckim do grup C, D i E.

Ostatnim działem, który można utożsamiać z niemiecką grupą F, są „pozostali”, czyli osoby nieposiadające zawodu lub o nieokreślonej profesji. Do tej grupy można m.in. zaliczyć osoby utrzymujące się z renty czy więźniów i przewlekle chorych mieszkających w domach opieki. Chociaż niektórzy autorzy analizujący strukturę zawodową wyróżniają dział „pozostali”⁴³, to częściej można spotkać podział ograniczający się do trzech grup. Wydaje się to uzasadnione, ponieważ zaliczanie tych osób do czynnej siły roboczej jest dość ryzykowne, a ich obecność w zestawieniu powoduje zakłócenie wyników analizy. Z tych też powodów w naszej pracy wykluczyliśmy ten segment z dalszych badań, usuwając dane zaliczane do kategorii F.

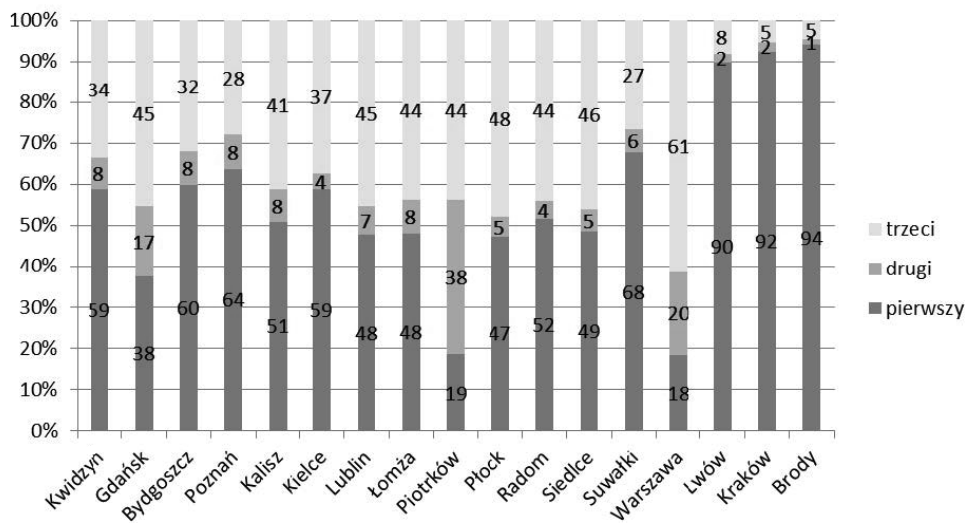
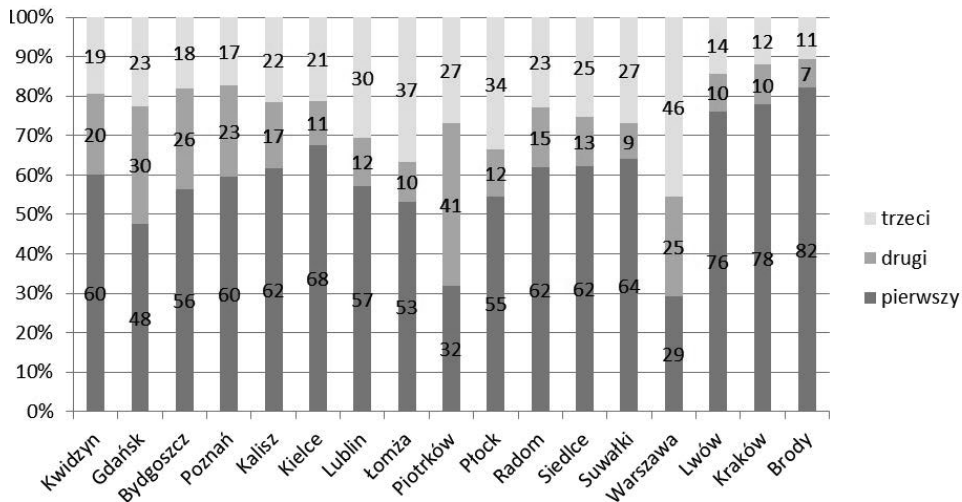
W wyniku przeprowadzonych przesunięć i zsumowania danych dla poszczególnych kategorii zbiorczych otrzymaliśmy zagregowane wyniki dla dziesięciu guberni Królestwa Polskiego, czterech rejencji zaboru pruskiego i trzech izb handlowych w Galicji. Z tych danych wyodrębniliśmy osoby zaliczające się do siły roboczej, które we wszystkich spisach były zaliczane do kategorii „zatrudnieni”. W przypadku danych austriackich do zatrudnionych dodane zostały osoby pomagające w pracy głównemu zatrudnionemu. W spisie niemieckim oraz rosyjskim tego typu kategoria nie była wyróżniona jako osobna. Pełne dane zostały zaprezentowane w tabeli 4 w aneksie.

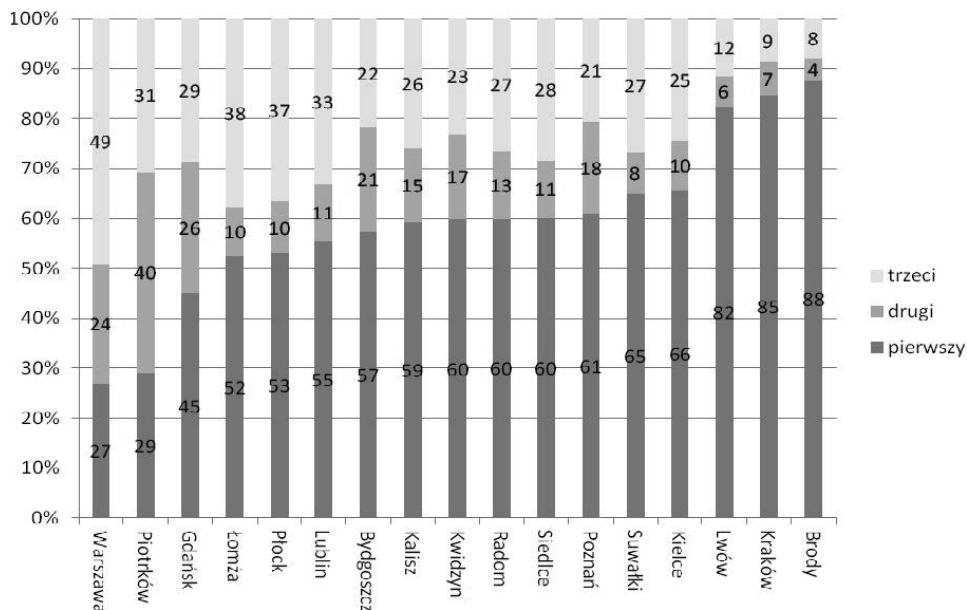
---

⁴¹ Tamże.

⁴² L. Shaw-Taylor, *The Occupational Structure of England and Wales, c. 1750–1911*, paper prepared for the INCHOS workshop held in Cambridge, July 29th–31st 2009, <http://www.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/britain19c/papers/paper5.pdf> (15 VII 2014 r.).

⁴³ D. Van den Heuvel, E. Van Nederveen-Meerkerk, dz. cyt.

Wykres 1. Struktura zawodowa mężczyzn, kobiet i łączna na ziemiach polskich według oryginalnych danych spisowych z podziałem na trzy działy gospodarki

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

Wykres 1 i tabela 1 prezentują strukturę zawodową na ziemiach polskich według pierwotnych danych ze spisów wykorzystanych w badaniu. Jeśliby przyjąć dane spisowe za całkowicie wiarygodne, poziom zatrudnienia w rolnictwie galicyjskim (pierwszym dziale gospodarki) przewyższałby 80%, sięgając w najdalej wysuniętej na wschód izbie handlowej w Brodach 85%. Zdecydowanie niższy był udział zatrudnionych w rolnictwie w dwóch pozostałych zaborach, sięgał on w zależności od guberni/rejencji 50–65%, przy czym odstawały od tego obrazu trzy najbardziej uprzemysłowione regiony: rejencja gdańska, gubernia warszawska i gubernia piotrkowska, w których zatrudnieni w rolnictwie stanowili odpowiednio 45, 27 i 29%.

Odwrotnie układały się odsetki zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle (drugi dział gospodarki). Najwięcej zatrudnionych w tej kategorii było w guberni piotrkowskiej, ponad 40%. Poza nią znaczący odsetek zatrudnionych w tej kategorii (powyżej 17%) miały wszystkie rejencje zaboru pruskiego oraz gubernia warszawska. Pozostałe regiony ziem polskich były zdecydowanie słabiej uprzemysłowione (poniżej 15%), przy czym szczególnie słabo na tym tle prezentowała się Galicja, w której odsetek zatrudnionych w przemyśle i handlu w zależności od izby handlowej wahał się pomiędzy 4 a 6,6%.

Tabela 1. Struktura zawodowa na ziemiach polskich według pierwotnych danych spisowych

Region	Działy gospodarki		
	pierwszy	drugi	trzeci
Bydgoszcz	57,35	20,87	21,78
Gdańsk	44,92	26,37	28,72
Kwidzyn	59,73	17,16	23,11
Poznań	60,91	18,39	20,70
Warszawa	26,84	24,06	49,10
Piotrków	28,97	40,29	30,73
Łomża	52,43	9,82	37,75
Płock	53,04	10,24	36,72
Lublin	55,41	11,47	33,12
Kalisz	59,20	14,81	25,99
Radom	60,00	13,40	26,60
Siedlce	60,10	11,44	28,46
Suwałki	64,89	8,33	26,79
Kielce	65,70	9,77	24,53
Lwów	82,33	6,16	11,51
Kraków	84,67	6,56	8,77
Brody	87,57	4,44	7,99

Źródło: zob. oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

W świetle zaprezentowanych danych ziemie polskie stanowiły w przeważającej części głęboko zacofany region Europy, przy czym to określenie dotyczy w szczególności Galicji, w której niemal cała siła robocza pracowała w rolnictwie, a przemysł i usługi stanowiły zupełny margines działalności gospodarczej. W porównaniu do innych krajów europejskich – w tym również zacofanych (w Hiszpanii pod koniec lat 80. XIX w. odsetek zatrudnionych w rolnictwie wynosił niespełna 70%⁴⁴) – struktura zawodowa w Galicji odzwierciedlałaby kilkusetletnie zapóźnienie gospodarcze. Najlepiej rozwiniętym zaborem, chociaż również zacofanym, były ziemie znajdujące się na terenie Niemiec. Miały one wprawdzie charakter agrarny, ale dość wyraźna była w nich obecność przemysłu i usług (szczególnie w rejencji gdańskiej). Podobny

⁴⁴ C. Olivetti, *The Female Labor Force and Long-run Development. The American Experience in Comparative Perspective*, „NBER Working Paper” 2013, nr 19131, <http://www.nber.org/papers/w19131.pdf> (16 VII 2014 r.), tab. 1, s. 29.

do ziem pruskich udział rolnictwa, chociaż przy mniejszym udziale przemysłu, miała większość guberni Królestwa Polskiego. Na tym tle wyróżniała się gubernia warszawska, a przede wszystkim piotrkowska, której udział zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle (40%) dorównywał odsetkowi tej kategorii w Zjednoczonym Królestwie (43%)⁴⁵. Gdyby przyjąć te dane za rzeczywiste, wyłaniałby się z nich jeszcze jeden bardzo istotny wniosek – przepaści rozwojowej pomiędzy Galicją a pozostałymi ziemiami polskimi. O ile ziemie polskie pod panowaniem Rosji i Prus były peryferiami gospodarki europejskiej, to Galicję należałoby uznać za głębokie peryferie peryferii.

Korekta danych spisowych

Wnioski zaprezentowane powyżej wzbudzają szereg wątpliwości. Przede wszystkim wydaje się wątpliwa skala różnicy pomiędzy Galicją a pozostałymi ziemiami polskimi. O ile słabszy rozwój ziem zaboru austriackiego nie może być niespodzianką, to głębokość niedorozwoju Małopolski i ziem ruskich jest mało wiarygodna. Kolejną wątpliwość wzbudzają dane dla guberni Królestwa Polskiego. Czy rzeczywiście prowincjonalna gubernia suwalska miała podobny poziom zatrudnienia w rolnictwie jak rejencja poznańska, czy rolnicze gubernie siedlecka lub lubelska mogły mieć niemal dwukrotnie wyższy poziom zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w porównaniu do terenów izby handlowej w Krakowie czy Lwowie? Czy poziom uprzemysłowienia guberni piotrkowskiej rzeczywiście dorównywał najwyższym rozwiniętym regionom Europy?

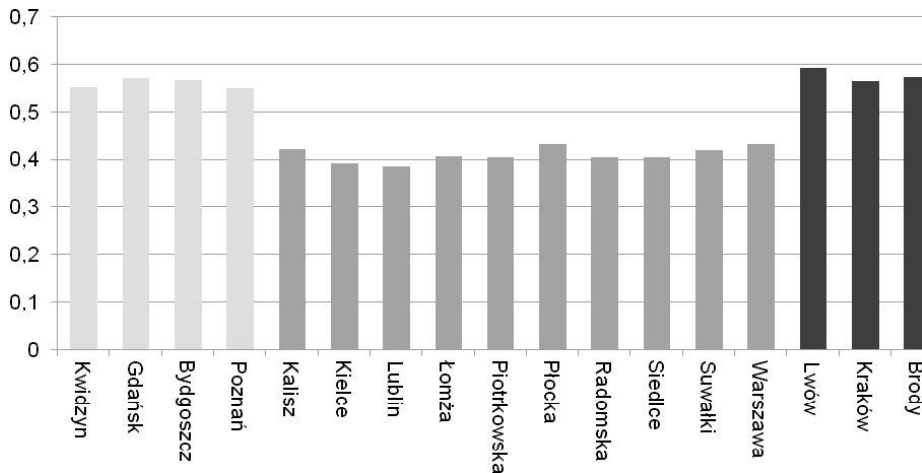
Te wszystkie wątpliwości skłoniły nas do bliższego przyjrzenia się danym spisowym, szczególnie w Królestwie Polskim i Galicji. W badanym okresie dokładniejsze dane uzyskiwano w odniesieniu do mężczyzn, zwłaszcza w tradycyjnych sektorach gospodarki: rolnictwie, drobnym (i obnośnym) handlu, rzemiośle itp. W wielu krajach Europy liczba pracujących kobiet była szacowana nieprecyzyjnie, z reguły niedoszacowywana. Wykres 3 pokazuje bardzo istotne różnice w poziomie partycypacji (lub aktywności) zawodowej w rolnictwie (rozumianej przez nas jako odsetek siły roboczej w ramach grupy ludności utrzymującej się z danej gałęzi gospodarki, a nie tylko w grupie wiekowej 14+). O ile różnice w poziomie aktywności w odniesieniu do całej populacji można wytłumaczyć różnicami w rejestrowaniu ilości zatrudnionych kobiet, o tyle nie da się wytłumaczyć różnic w odsetku aktywnych

---

⁴⁵ Tamże.

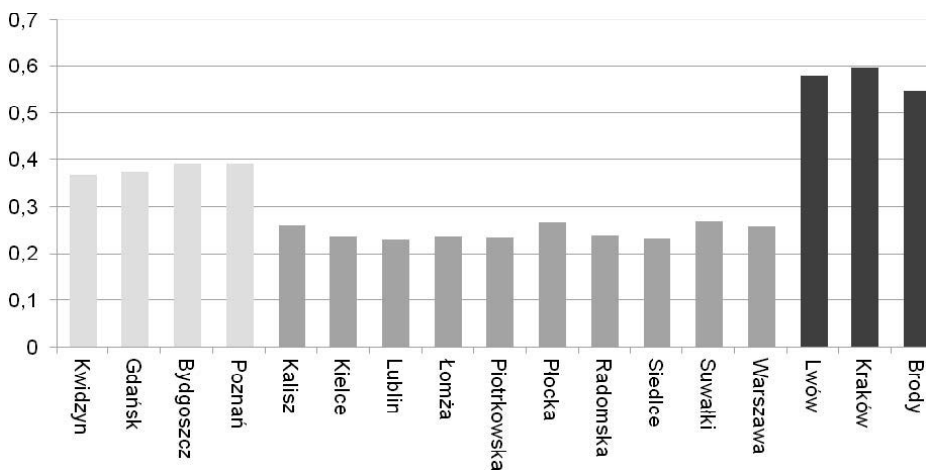
zawodowo mężczyzn. W zaborze pruskim i austriackim stanowią oni 55–59% populacji mężczyzn, w rosyjskim – w każdej z guberni poniżej 44%. Można przyjąć, że w tym okresie w słabo rozwiniętym sektorze rolnym aktywni zawodowo stanowili, zwłaszcza wśród mężczyzn, niemal 100% dorosłych (14+).

Wykres 2. Procent mężczyzn pracujących w rolnictwie w stosunku do wszystkich mężczyzn utrzymujących się z rolnictwa

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

Wykres 3. Procent pracujących w rolnictwie w stosunku do całej ludności utrzymującej się z rolnictwa

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

Różnice w strukturze rolnictwa i poziomie rozwoju rolnictwa, zwłaszcza pomiędzy zaborem austriackim a Królestwem Polskim, są możliwe do zignorowania. Model uwłaszczenia różnił się nieznacznie, w obu wypadkach własność chłopska była rozdrobniona, część chłopów pozostawała bezrolna, a znaczący odsetek właścicieli, ze względu na niewielkie rozmiary gospodarstw i ich niską dochodowość, pracował w charakterze robotników rolnych. Nieco inna była struktura własnościowa w Wielkim Księstwie Poznańskim i – szerzej – na ziemiach zaboru pruskiego, gdzie gospodarstwa były większe, a udział robotników rolnych w ogóle pracujących wyższy, ze względu na rozwiązania przyjęte w procesie odchodzenia od pańszczyzny.

Powodem różnic w aktywności zawodowej w przyjętej przez nas definicji mogłyby być różnice demograficzne. Jeśli ze względu na jakiegokolwiek czynniki o egzogenicznym lub endogenicznym charakterze struktura wiekowa populacji w Królestwie Polskim istotnie odbiegałaby od tej w Prusach lub Austrii, mogłoby to być przesłanką do wyjaśnienia różnic w poziomie aktywności zawodowej. Takimi potencjalnymi czynnikami mogłyby być migracje zagraniczne lub wieś – miasto (obserwowane zresztą we wszystkich zaborach, ówczesnie wciąż jeszcze utrzymujące się na najwyższym poziomie w zaborze pruskim), różnice w poziomie dzietności lub umieralności. Dane dotyczące urbanizacji nie wskazują jednak na szczególną dynamikę migracji wieś – miasto w badanym okresie, odróżniającą Królestwo od pozostałych ziem polskich. Struktura demograficzna poszczególnych zaborów też nie wykazuje różnic, co ilustruje tabela 2. Udział ludności 14+ sięgał od 59,8% (prowincja poznańska) do 61,1% (Galicja). W Królestwie Polskim osiągał 60,7%.

Tabela 2. Struktura wiekowa na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. (%)

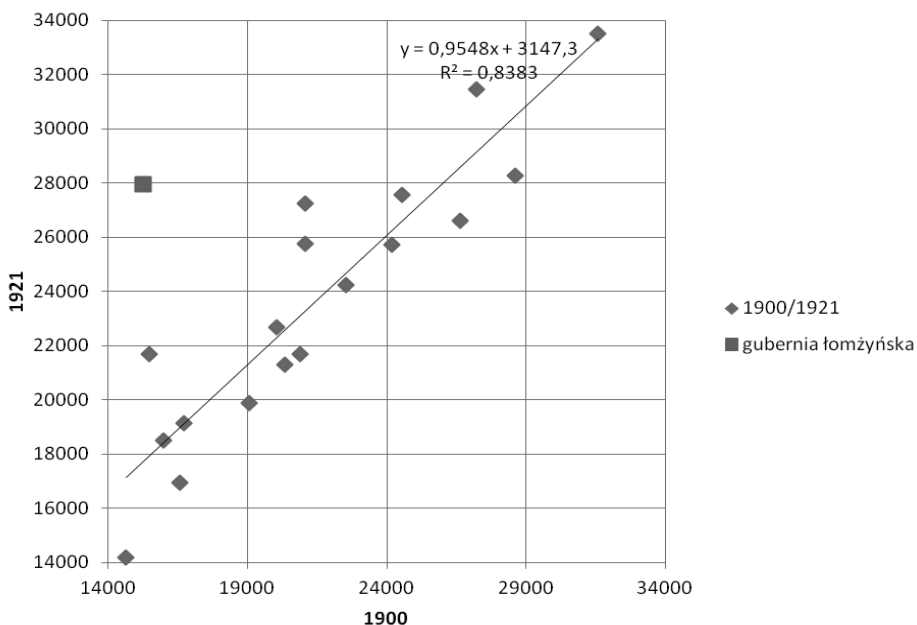
Regiony	Przedziały wiekowe		
	0–14	15–59	60+
Królestwo Polskie (1897)	39,3	54,6	6,1
Prowincja Poznańska (1910)	40,2	52,1	7,7
Galicja (1900)	38,9	55,2	5,9

Źródło: K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991, s. 64.

Co więcej, w przeciwieństwie do zatrudnienia w przemyśle, handlu i usługach liczba miejsc pracy w rolnictwie pomiędzy badanym przez nas okresem a początkiem istnienia II Rzeczypospolitej (spis powszechny z 1921 r.) wydaje się dość stabilna. Była ona ograniczana

dostępem do ziemi (już wykorzystywanej w nadmiernym stopniu ze względu na rozdrobnienie) i liczbą gospodarstw – na ziemiach polskich nie było właściwie warunków do znaczącego ilościowego przyrostu zatrudnienia w rolnictwie. Stabilność tę potwierdzają cząstkowe analizy, których dokonaliśmy. Na wykresie 4 przedstawiono zależność pomiędzy liczbą zatrudnionych w rolnictwie mężczyzn w powiatach rolniczych województwa lwowskiego w 1900 i 1921 r. (ich granice właściwie nie uległy zmianie). Korelacja jest bardzo silna, wielkość zatrudnienia w rolnictwie w 1921 r. jest wyraźnie zdeterminowana poziomem zatrudnienia sprzed I wojny światowej. Na tym tle pokazana na rysunku gubernia łomżyńska (populację w 1921 r. odtworzono na podstawie danych powiatowych ze spisu, dane dla guberni podzielone przez 5 dla zachowania skali) wyraźnie się odróżnia, wskazując na niedoszacowanie rosyjskich danych spisowych. Nie ma bowiem żadnych świadectw historycznych wskazujących na tak gwałtowny wzrost poziomu zatrudnienia w rolnictwie na terenach guberni łomżyńskiej w latach 1900–1921, zwłaszcza przy względnie stałym poziomie populacji i rozmiarach ludności utrzymującej się z rolnictwa.

Wykres 4. Liczba mężczyzn pracujących w rolnictwie w latach 1900 i 1921 w powiatach rolniczych województwa lwowskiego (wcześniej część powiatów HBK Lemberg) i w guberni łomżyńskiej (1897 i 1921)

Źródło: dane spisowe austriackie (1900), rosyjskie (1897) i polskie (1921).

Dla skorygowania niedokładności rosyjskiego spisu z 1897 r. konieczne było uwzględnienie faktycznej wyższej aktywności zawodowej mężczyzn w rolnictwie na terenie Królestwa Polskiego. Przyjęliśmy poziom 60% zasadniczo odpowiadający poziomowi aktywności zawodowej w Galicji i przewyższający nieco poziom z prowincji pruskich. Tam, ze względu na najwyższą w tym okresie migrację pracowniczą (do miast i na teren innych, lepiej rozwiniętych prowincji Niemiec), występowały nieznaczne różnice w strukturze wiekowej ludności rolniczej, widoczne nawet w odniesieniu do całej populacji, por. tabela 2 (odpływ osób w wieku aktywności zawodowej prowadził do sztucznego „odmłodzenia” populacji).

Kolejna niezbędna korekta w rolnictwie dotyczy liczby kobiet. Różnice w poziomie partycypacji kobiet w sile roboczej w rolnictwie są jeszcze większe niż w przypadku mężczyzn, przy dodatkowo wysokiej wariancji między zaborami. W wypadku danych z zaboru pruskiego kobiety w 1895 r. stanowiły pomiędzy 28 a 35% siły roboczej, w zależności od rejencji. W Królestwie Polskim było to pomiędzy 13 a 20%, sięgając jednak 25% w guberni suwalskiej. W wypadku Galicji z kolei aż od 48 do 52%. Nie ma żadnych przekonujących argumentów dotyczących różnic w strukturze rolnictwa, charakterze upraw i hodowli, które pozwalałyby uzasadnić taką zmienność.

W przypadku danych pochodzących ze spisu niemieckiego z 1895 r. istotną wskazówką do przeprowadzenia korekty są badania Walthera G. Hoffmanna. Wskazał on na niedobór siły roboczej w rolnictwie w spisach z 1882 i 1895 r. w porównaniu do spisu z 1907 r. Według obliczeń Hoffmanna różnica jest bardzo znacząca (brak około 1,5 mln kobiet w skali całych Niemiec, tzn. ok. 2/5 zatrudnionych w rolnictwie kobiet) i niemal w całości dotyczy kobiet, których nie wliczono do grupy „pomagających członków rodzin”. Różnica ta najprawdopodobniej wynikała z innego sposobu zaliczania kobiet do tej kategorii w spisach z 1882 i 1895 r., co spowodowało, że w tych latach „jedynie 43% wszystkich należących do gospodarstwa domowego [*Angehörige*] powyżej 14. roku życia pomagało w gospodarstwie, podczas gdy w 1907 r. było ich nagle 76%”⁴⁶. Podobnie jak w całych Niemczech, w wypadku ziem zaboru pruskiego nie ma żadnej dokumentacji historycznej świadczącej o tak gwałtownym wzroście partycypacji kobiet w rolniczej sile roboczej.

Hoffmann jednoznacznie sugeruje, że powstała różnica powinna być skorygowana w danych spisowych z 1882 i 1895 r., które są niedosza-

---

⁴⁶ W.G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1965, s. 183 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autorów).

cowane. Ponieważ nie podał on danych regionalnych, do opracowania formuły doszacowania siły roboczej konieczne było wzięcie pod uwagę korekty dokonanej przez niego dla całych Niemiec. Doliczył on do siły roboczej ok. 1,5 mln osób, czyli w przybliżeniu 24% kobiet z grupy „domowników” (*Angehörige*). W związku z tym w celu wyeliminowania tego błędu w korygowanych przez nas danych dodaliśmy do danych o wielkości zatrudnienia kobiet w rolnictwie ze spisu z 1895 r. 24% spośród kobiet zaliczanych do grupy „domownicy” również w kategorii rolnictwo. Jednocześnie obniżyliśmy o odjętą kwotę kategorię „domownicy”. W efekcie partycypacja kobiet w sile roboczej sięgnęła średnio ok. 40% kobiet utrzymujących się z dochodów z rolnictwa. Wydaje się to wiarygodnym poziomem, podobnym do przyjętego m.in. przez Maxa-Stephana Schulze dla rolnictwa Austrii⁴⁷.

W wypadku Austro-Węgier Schulze wskazuje, że możliwe były błędy idące również w przeciwnym kierunku. Idąc za jego interpretacją, obniżyliśmy poziom partycypacji w Galicji tak, by kobiety stanowiły 40% siły roboczej w rolnictwie. Poza nadzwyczajnymi sytuacjami, które najprawdopodobniej nie wystąpiły w analizowanym przez nas okresie, w regionach o słabo rozwiniętym rolnictwie aktywność zawodowa kobiet sięga właśnie takich poziomów. Odpowiada to również poziomowi 40% partycypacji w sile roboczej wśród ogółu kobiet.

Nie znamy żadnych interpretacji pozwalających na ustalenie poziomu partycypacji kobiet w Królestwie Polskim. Jednak nie istnieją przesłanki wskazujące na poziom znacząco odmienny od austriackiego i niemieckiego. Ponieważ w obu przypadkach jest to, po naszych korektach opierających się na mocnych podstawach, poziom 40%, również taki poziom przyjęliśmy w Królestwie Polskim.

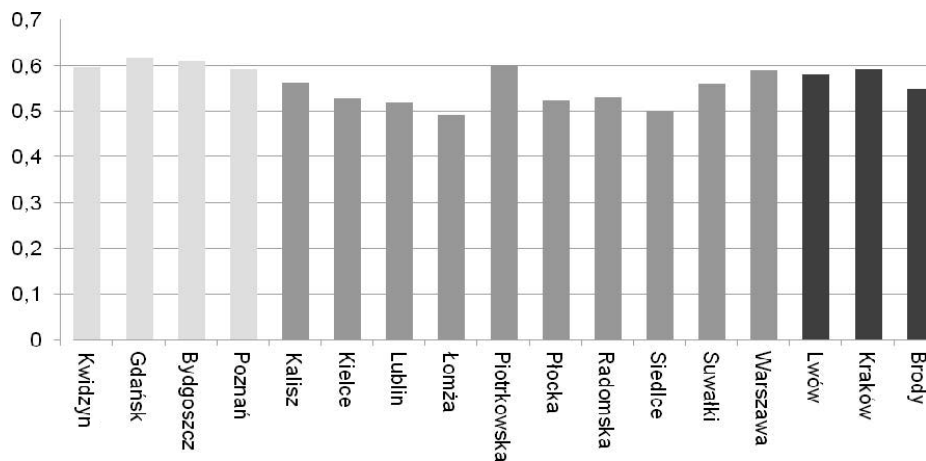
W przypadku przemysłu i handlu niższy poziom partycypacji w Królestwie Polskim również jest widoczny, chociaż różnice nie są już tak znamienne jak w rolnictwie. Poza bardziej uprzemysłowioną gubernią piotrkowską oraz guberniami warszawską, kaliską i co dziwne suwalską odsetek ten jest niższy średnio o ok. 10% w porównaniu do pozostałych zaborów. W przemyśle i usługach nie ma również zasadniczych różnic pomiędzy Galicją a zaborem pruskim – wielkość partycypacji w tych dwóch dzielnicach kształtuje się mniej więcej na podobnym poziomie, za wyjątkiem najslabiej rozwiniętej części Galicji – izby handlowej w Brodach. W wypadku całej populacji, z uwzględnieniem

---

⁴⁷ M.S. Schulze, *Origins of Catch-up Failure. Comparative Productivity Growth in the Habsburg Empire, 1870–1910*, „European Review of Economic History” 11, 2007, s. 212 n.

kobiet, odchylenia nie przekraczają 5%. Wydaje się, że zwłaszcza na słabiej rozwiniętych gospodarczo obszarach nie w pełni rejestrowano zatrudnienie w rzemiośle i działalności manufakturowej (protoprzemysłowej). Być może dotyczyło to rzemiosła wiejskiego w większym stopniu niż przemysłu i rzemiosła w miastach.

Wykres 5. Procent mężczyzn pracujących w przemyśle i rzemiośle w stosunku do wszystkich mężczyzn utrzymujących się z przemysłu i rzemiosła

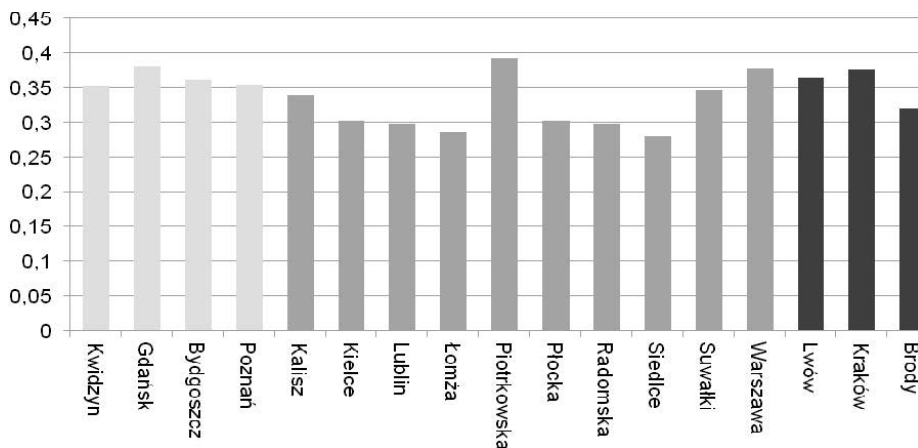

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 i Austrii z 1900 r.

W związku z tym zdecydowaliśmy się skorygować w górę liczbę mężczyzn wykonujących zawody przemysłowe (i rzemieślnicze) w tych guberniach Królestwa, gdzie jest ona wyraźnie poniżej 60% całej populacji mężczyzn żyjących z przemysłu i rzemiosła, do poziomu 60%. W efekcie mogła ona zostać nieznacznie przeszacowana. Zatrudnienie w tym dziale gospodarki w zaborze pruskim i austriackim pozostawiliśmy bez zmian. Zatrudnienie w trzecim sektorze pozostawiliśmy bez zmian, za wyjątkiem zatrudnienia mężczyzn w dziale handel i transport (C). W tym przypadku skorygowaliśmy liczbę mężczyzn pracujących do poziomu obserwowanego w Galicji (50% partycypacji). Nie korygowaliśmy liczby kobiet w przemyśle i usługach, nie dysponujemy bowiem przesłankami pozwalającymi przyjąć wiarygodne założenia dla takiej korekty. Może to skutkować pewnym niedoszacowaniem rozmiarów siły roboczej. Jednak, ze względu na różnice w aktywności zawodowej kobiet, które występowały pomiędzy poszczególnymi działami przemysłu, przemysłem i usługami, przemysłem i rzemiosłem, a także przemysłem i usługami na wsi i w miastach, takie doszacowanie w chwili obecnej nie było możliwe.

Wykres 6. Procent pracujących w przemyśle i rzemiośle w stosunku do całej ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła

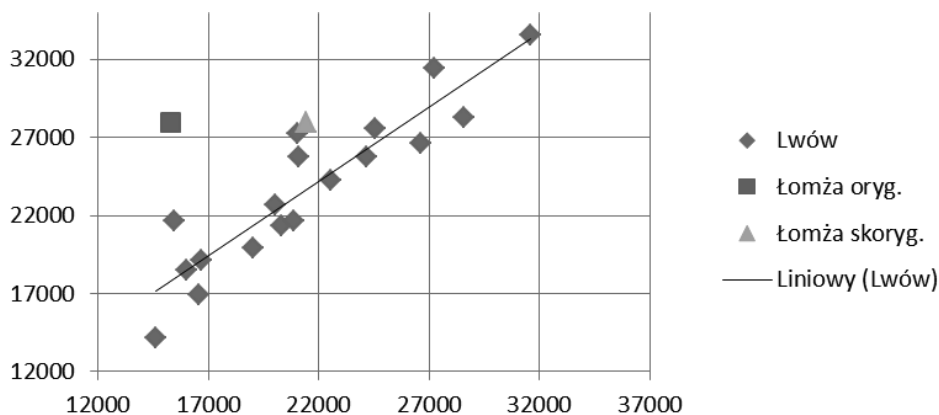
Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 i Austrii z 1900 r.

Trzeba podkreślić jeszcze jedną specyficzną cechę struktury zawodowej ziem polskich w tym okresie. Mimo że był to okres pokoju, wśród mężczyzn zaliczonych do trzeciego sektora aż 35% stanowili żołnierze, przy czym o ile w Galicji było to 23% pracujących w sektorze, to w zaborze pruskim i Królestwie Polskim odpowiednio 50 i 43%. W zaborze pruskim żołnierze stanowili 10%, a w Królestwie Polskim 11% wszystkich pracujących mężczyzn, podczas gdy w Galicji jedynie 3%. Co więcej, armia rosyjska stacjonująca w Królestwie miała liczebność sięgającą liczebności całej armii niemieckiej stacjonującej na terenie Królestwa Prus w tym okresie (przy populacji Królestwa na poziomie 9 mln, a Królestwa Prus – 32 mln).

Wyniki po korekcie

Wprowadzenie przedstawionych powyżej korekt doprowadziło do wygładzenia danych, zmniejszenia różnic między zaborami, a w szczególności do intuicyjnie uzasadnionego zmniejszenia różnic między słabo rozwiniętymi guberniami Królestwa Polskiego a izbami handlowymi Galicji, w szczególności lepiej zurbanizowanych obszarów Galicji leżących na obszarze izb handlowych w Krakowie i Lwowie. Częstkowy efekt takiej korekty pokazuje wykres 7. Pełne dane zaprezentowane są w tabeli 5 w aneksie.

Wykres 7. Mężczyźni pracujący w rolnictwie w latach 1900 i 1921 w powiatach rolniczych województwa lwowskiego (wcześniej część powiatów HBK Lemberg) i w guberni łomżyńskiej po korekcie (1897 i 1921)

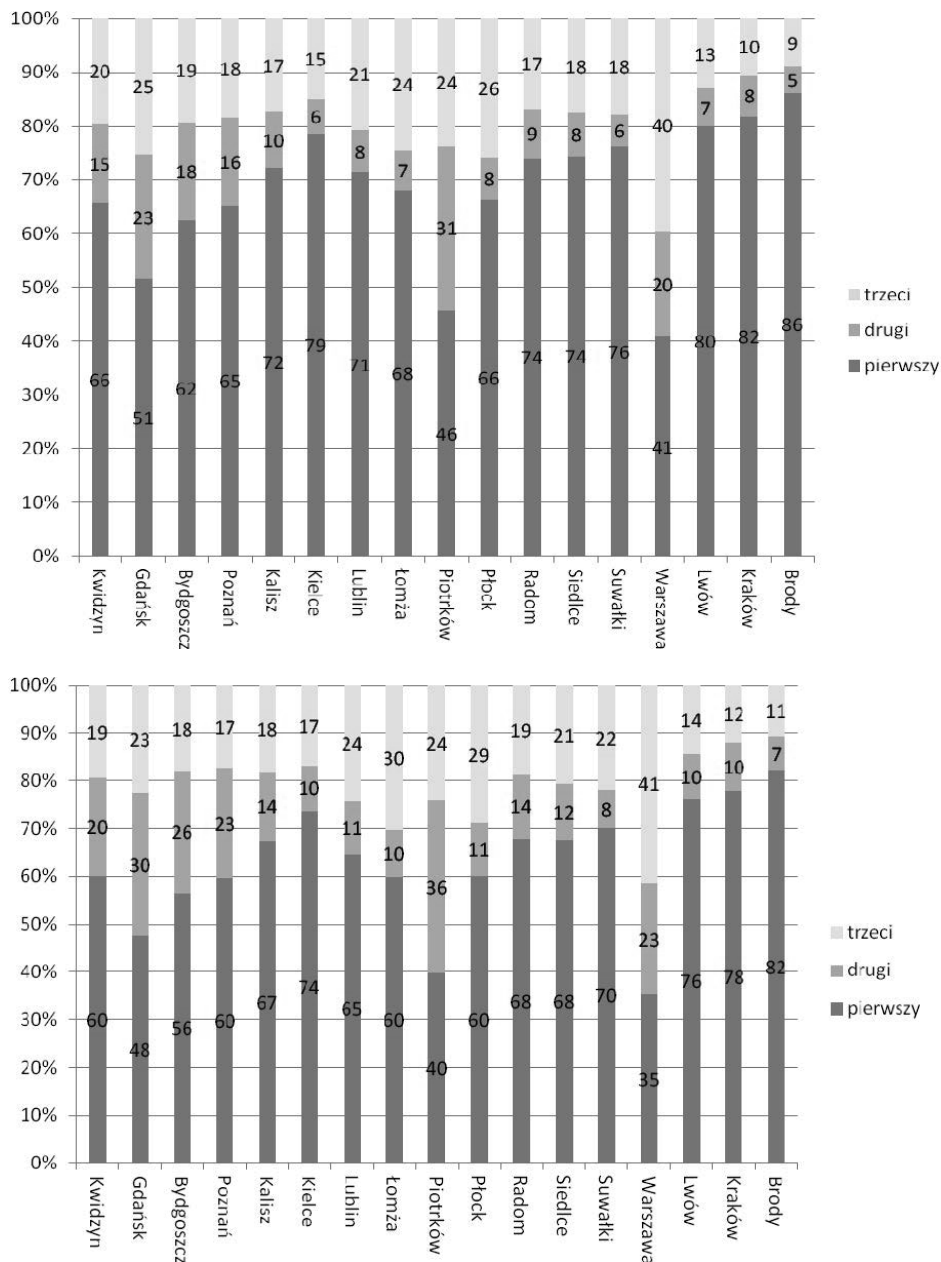

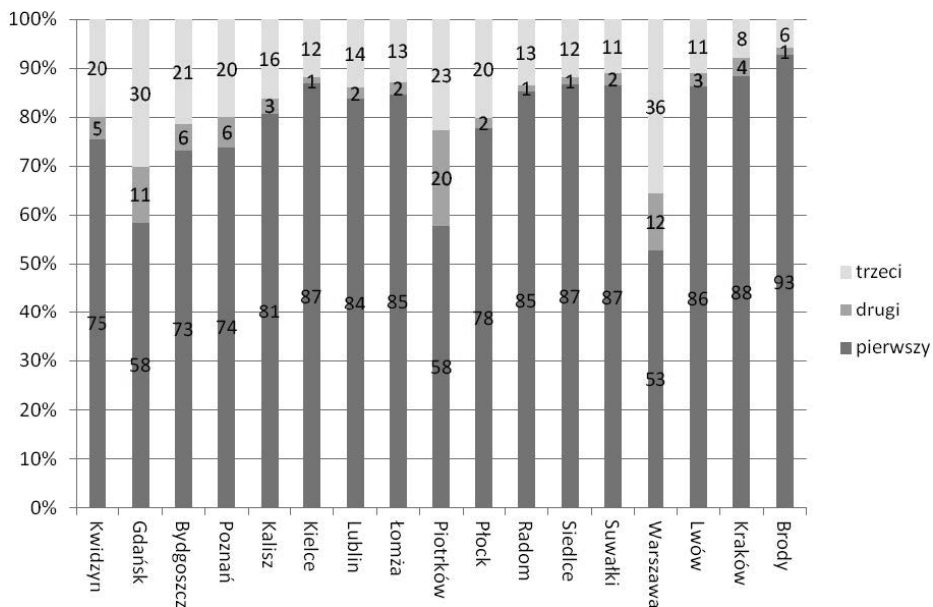
Źródło: dane spisowe austriackie (1900), rosyjskie oryginalne i skorygowane (1897) oraz polskie (1921).

W szczególności terytorium krakowskiej izby handlowej obejmowało jeden z najlepiej rozwiniętych gospodarczo i najwyżej zurbanizowanych obszarów dawnej Rzeczypospolitej: istotną część dawnego województwa krakowskiego i sandomierskiego. Korekty danych poprawiające jego pozycję w stosunku do słabo rozwiniętych, wschodnich guberni Królestwa i zbliżające je nieco do obszarów zaboru pruskiego, kiedyś należących do najlepiej rozwiniętych zachodnich województw Rzeczypospolitej, również wydają się zasadne.

Rolnictwo pozostawało główną gałęzią gospodarki, zapewne nie tylko pod względem wielkości zatrudnienia, ale także wytwarzanej wartości dodanej. Za wyjątkiem dwóch zachodnich guberni Królestwa, piotrzkowskiej i warszawskiej oraz rejencji gdańskiej, wszędzie udział zatrudnienia w rolnictwie przekraczał 60%, w siedmiu guberniach Królestwa i wszystkich izbach handlowych Galicji przekraczał 70%. Nieco inaczej sytuacja się miała z pracującymi mężczyznami. W tym przypadku, za wyjątkiem rejencji gdańskiej oraz guberni piotrzkowskiej i warszawskiej, odsetek zatrudnionych w rolnictwie przekraczał 50%, a w siedmiu guberniach Królestwa i w Galicji przekraczał 60%.

Na znacznym obszarze ziem polskich (i w odniesieniu do znacznej części populacji) przemysł nie odgrywał właściwie żadnej roli. Jedynie w wypadku guberni piotrzkowskiej i rejencji gdańskiej zatrudnienie w przemyśle przekraczało 20% (25% w przypadku mężczyzn), a w przypadku pozostałych rejencji zaboru pruskiego oraz guberni warszawskiej 10% (15% w przypadku mężczyzn). Przemysł był rozdrobniony, a duże zakłady

Wykres 8. Struktura zawodowa według jednostek terytorialnych, łącznie, mężczyzn i kobiet (dane skorygowane)

Źródło: oprac. własne na podstawie skorygowanych danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 i Austrii z 1900 r.

przemysłowe, niezależnie od regionu, były nieliczne i skoncentrowane w kilku dużych ośrodkach miejskich. W prezentowanych danych przemysł jest traktowany łącznie z rzemiosłem i górnictwem, co tym bardziej podkreśla jego niewielkie rozmiary. Rozmiary sektora usług były z kolei zdeterminowane przez wielkość kontyngentu wojskowego. Względnie mniejsza wielkość tego sektora w Galicji jest związana przede wszystkim z dużo mniejszymi rozmiarami pracującej w armii części (głównie męskiej) siły roboczej.

W dotychczasowych analizach uwzględniane były dane regionalne (np. Mitchell podaje dane dla Królestwa Polskiego jako dane dla Polski⁴⁸), analiz porównawczych uwzględniających cały obszar ziem polskich, choćby w przyjętym tu terytorium, nie ma. Podawane przez polskich i zagranicznych historyków dane, ze względu na niedoskonałości zwłaszcza rosyjskiego spisu, są nieporównywalne z danymi z innych krajów. Pewnym obejściem tego problemu było podawanie danych o populacji żyjącej z dochodów z danego sektora gospodarki, a nie struktury siły roboczej⁴⁹,

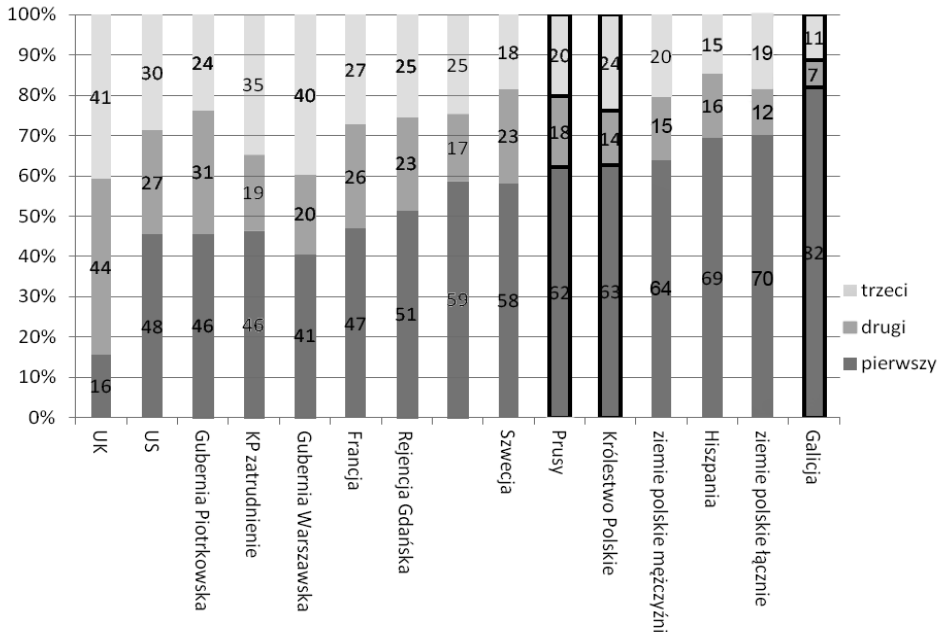
⁴⁸ B.R. Mitchell, *International Historical Statistics: Europe 1750–2000*, Basingstoke 2003.

⁴⁹ Zob. A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1997, s. 158.

takie dane jednak również są trudno porównywalne i nie uwzględniają specyfiki zatrudnienia kobiet w rolnictwie.

Tabela 3, wykres 9. Struktura zawodowa pod koniec XIX w. w różnych krajach europejskich i USA

Działy gospodarki	Wielka Brytania (1891)	USA (1890)	Francja (1886)	Szwecja (1890)	Hiszpania (1887)	Polska (razem)	Zabór pruski (1895)	Królestwo Polskie (1897)	Galicja (1900)
P	15,7	42,7	47,0	58,1	69,4	69,8	62	63	82
S	43,6	27,2	25,7	23,4	16,0	11,6	18	13,5	7
T	40,7	30,1	27,3	18,4	14,6	18,6	20	23,5	11

Źródło: oprac. własne na podstawie skorygowanych danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 i Austrii z 1900 r.; C. Olivetti, *The Female Labor Force and Long-run Development. The American Experience in Comparative Perspective*, „NBER Working Paper” 2013, nr 19131, <http://www.nber.org/papers/w19131.pdf> (16 VII 2014 r.), tab. 1, s. 29.

Przedstawione powyżej dane dały możliwość względnie wiarygodnych porównań międzynarodowych. Wynika z nich, że struktura zawodowa na ziemiach polskich na przełomie wieków była podobna jak w Hiszpanii w drugiej połowie lat 80. XIX w. W szczególności struktura zawodowa

w Hiszpanii była najbliższa tej z zaboru pruskiego. W zaborze pruskim był nieco większy udział sektora usług, a mniejszy rolnictwa. Jeśliby uwzględnić nadmierną ilość wojska utrzymywanego jako quasi-kolonialny kontyngent w Królestwie Polskim, to również struktura zawodowa w tym zaborze przypominałaby hiszpańską. Z kolei gdyby uwzględnić najlepiej rozwinięte obszary ziem polskich (gubernie piotrkowską i warszawską, rejencję gdańską), zamieszkałe przez ok. 1/5 populacji analizowanego przez nas terytorium, to struktura zawodowa była porównywalna z amerykańską i francuską z drugiej połowy lat 80. XIX w. Jedynie w odniesieniu do tego obszaru można wnioskować na podstawie struktury zawodowej względnie wysoki poziom rozwoju. Zastrzec jednak należy, że struktura sektora usług i przemysłu nie odpowiadała nawet tam modelowi nowoczesnej gospodarki. W sektorze usług nadmierny był udział zatrudnienia w armii, w sektorze przemysłowym dominowały przedsiębiorstwa niewielkie i jednoosobowe warsztaty rzemieślnicze⁵⁰. Wciąż ważną rolę odgrywała też słabo zmechanizowana produkcja manufakturowa.

Konkluzje

Problem rozwoju gospodarczego ziem polskich pod koniec XIX w. był jednym z głównych tematów debaty polskich historyków gospodarczych drugiej połowy XX w. Jednak w badaniach prowadzonych w tym okresie nie zajmowano się dogłębnie analizą porównawczą struktury zawodowej ludności wszystkich ziem polskich, nie próbowano również oszacować całkowitej produkcji na terenie Polski czy poziomu wzrostu gospodarczego dla polskiej gospodarki podzielonej między mocarstwa zaborcze. Niniejsze badania miały w pewnym stopniu uzupełnić wspomniane braki poprzez oszacowanie możliwie najbliższej rzeczywistości struktury zawodowej na ziemiach polskich końca XIX w.

W wyniku przeprowadzonej analizy danych spisowych z trzech zaborów: rosyjskiego (1897), austriackiego (1900) oraz niemieckiego (1895) uzyskaliśmy nowe zestawienie struktury zawodowej na ziemiach polskich pod koniec XIX w. poprzez skorygowanie informacji zebranych przez służby spisowe państw zaborczych. Przeprowadzone korekty pozwoliły

---

⁵⁰ Por. dane o zatrudnieniu w większych zakładach przemysłowych na ziemiach polskich: A. Żarnowska, *Klasa robotnicza...*, s. 43. Według tych danych 20–25% pracowników przemysłu było zatrudnionych w przedsiębiorstwach zatrudniających 10 osób i więcej.

– w naszym przekonaniu – usunąć najbardziej rażące błędy w danych spisowych, a co za tym idzie umożliwić przybliżenie prezentowanych danych do realnie istniejących w końcu XIX w. Zdajemy sobie zarazem sprawę, że najprawdopodobniej wiele czynników, które zniekształcały liczebności trzech głównych działów gospodarki, nie zostało przez nas wziętych pod uwagę, a co za tym idzie prezentowane wyliczenia z całą pewnością mogą podlegać dalej idącym korektom.

Struktura zawodowa ziem polskich pokazuje bardzo wyraźnie, że obszary południowo-wschodniej Polski pozostawały najslabiej rozwinięte ze wszystkich ówczesnych ziem polskich, aczkolwiek różnica pomiędzy nimi a pozostałymi regionami nie była tak duża jak wskazywałyby na to oryginalne dane spisowe. Wraz z przesuwaniem się na północ i na zachód struktura zawodowa miała bardziej „nowoczesny” charakter – rósł udział drugiego sektora (przemysłu i rzemiosła) kosztem pierwszego (rolnictwa). Spośród wszystkich regionów zdecydowanie najwyżej rozwinięte były wszystkie ziemie pod panowaniem niemieckim oraz dwie gubernie Królestwa Polskiego (piotrkowska i warszawska).

Zarazem spośród wszystkich siedemnastu regionów poddanych badaniu jedynie o trzech można powiedzieć, że rozpoczęła się w nich rewolucja przemysłowa. W tym sensie prezentowane szacunki potwierdzają tylko częściowo obserwacje historyków gospodarczych wskazujących na lata 70. i 80. XIX w. jako na czas rewolucji przemysłowej na ziemiach polskich. Dokonała się ona przynajmniej kilkanaście lat później i to w bardzo ograniczonym zakresie, nawet w tych regionach, które można uznać za względnie nowoczesne. Wskazują na to również porównania z zestawieniami struktury zawodowej z innych krajów europejskich i USA. Na ich tle ziemie polskie pozostawały gospodarczo zacofane, nawet w zestawieniu z peryferyjną Hiszpanią.

Aneks

Tabela 4. Struktura zawodowa w pięciu sektorach gospodarki (po wyeliminowaniu osób bez zawodu) według guberni, rejencji i izb handlowych (dane oryginalne)

Region	Gałąź	Zatrudnieni (wszyscy)	Struktura zatrudnienia w procentach	Zatrudnieni (mężczyźni)	Struktura zatrudnienia w procentach (M)	Zatrudnieni (kobiety)	Struktura zatrudnienia w procentach (K)	Domownicy (wszyscy)	Domownicy (kobiety)	Cała populacja w gałęzi	Cała populacja w gałęzi (M)	Cała populacja w gałęzi (K)
Kwidzyn	A - rolnictwo	192785	59,73	143911	60,05	48874	58,80	331690	214669	524475	260932	263543
	B - przemysł	55373	17,16	49025	20,46	6348	7,64	99027	65861	154400	82191	72209
	C - transport i handel	18543	5,75	14042	5,86	4501	5,42	30824	21063	49367	23803	25564
	D - służba	25938	8,04	3907	1,63	22031	26,51	10364	6747	36302	7524	28778
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	30119	9,33	28757	12,00	1362	1,64	19001	13165	49120	34593	14527
	Suma	322758	100,00	239642	100,00	83116	100,00	490906	321505	813664	409043	404621
Gdańsk	A - rolnictwo	104274	44,92	80807	47,62	23467	37,58	174160	113783	278434	141184	137250
	B - przemysł	61210	26,37	50512	29,76	10698	17,13	97014	65802	158224	81724	76500
	C - transport i handel	23183	9,99	17424	10,27	5759	9,22	33844	23356	57027	27912	29115
	D - służba	27088	11,67	6400	3,77	20688	33,13	14167	9302	41255	11265	29990
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	16396	7,06	14566	8,58	1830	2,93	14869	10527	31265	18908	12357
	Suma	232151	100,00	169709	100,00	62442	100,00	334054	222770	566205	280993	285212
Bydgoszcz	A - rolnictwo	141843	57,35	101757	56,43	40086	59,82	221081	142930	362924	179908	183016
	B - przemysł	51612	20,87	46075	25,55	5537	8,26	88774	59174	140386	75675	64711
	C - transport i handel	17888	7,23	13694	7,59	4194	6,26	31329	21317	49217	23706	25511
	D - służba	18407	7,44	2262	1,25	16145	24,09	5573	3584	23980	4251	19729
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	17576	7,11	16523	9,16	1053	1,57	15105	10547	32681	21081	11600
	Suma	247326	100,00	180311	100,00	67015	100,00	361862	237552	609188	304621	304567
Poznań	A - rolnictwo	263050	60,91	175980	59,61	87070	63,70	408950	263618	672000	321312	350688
	B - przemysł	79440	18,39	67903	23,00	11537	8,44	140273	93457	219713	114719	104994
	C - transport i handel	27321	6,33	20197	6,84	7124	5,21	47470	32505	74791	35162	39629
	D - służba	34921	8,09	5876	1,99	29045	21,25	14110	9327	49031	10659	38372
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	27165	6,29	25251	8,55	1914	1,40	24865	17568	52030	32548	19482
	Suma	431897	100,00	295207	100,00	136690	100,00	635668	416475	1067565	514400	553165

Kalisz	A - rolnictwo	141831	56,07	114641	59,02	27190	46,31	406334	248332	548165	272643	275522
	B - przemysł	35481	14,03	31257	16,09	4224	7,19	69128	44759	104609	55626	48983
	C - transport i handel	10702	4,23	9522	4,90	1180	2,01	35516	22595	46218	22443	23775
	D - służba	39717	15,70	19316	9,94	20401	34,75	47602	31064	87319	35854	51465
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	11832	4,68	11371	5,85	461	0,79	12416	8285	24248	15502	8746
	Suma	252948	94,71	194237	95,81	58711	91,05	587649	367398	840597	414488	426109
Kielce	A - rolnictwo	130554	63,14	106700	65,48	24484	54,65	422668	258029	553222	270709	282513
	B - przemysł	19409	9,39	17797	10,99	1612	3,60	44533	28670	63942	33660	30282
	C - transport i handel	12014	5,81	10790	6,66	1224	2,73	40356	25584	52370	25562	26808
	D - służba	25427	12,30	11465	7,08	13962	31,17	28077	18350	53504	21192	32312
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	11309	5,47	10963	6,77	346	0,77	10613	6940	21922	14636	7286
	Suma	206777	96,10	161979	96,98	44798	92,92	555218	343497	761995	373700	388295
Lublin	A - rolnictwo	177768	53,35	150553	55,56	27215	43,74	599685	360751	777453	389487	387966
	B - przemysł	36796	11,04	32775	12,10	4021	6,46	86556	55946	123352	63385	59967
	C - transport i handel	19121	5,74	16721	6,17	2400	3,86	63171	40146	82292	39746	42546
	D - służba	41775	12,54	19044	7,03	22731	36,53	46625	30596	88400	35073	53327
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	45339	13,61	44627	16,47	712	1,14	18884	12695	64223	50816	13407
	Suma	333187	96,28	270965	97,33	62222	91,73	827475	508479	1160662	589961	570701
Łomża	A - rolnictwo	88993	50,19	76327	51,60	12666	43,12	287809	175890	376802	188246	188556
	B - przemysł	16667	9,40	14489	9,79	2178	7,41	41711	26671	58378	29529	28849
	C - transport i handel	8604	4,85	7571	5,12	1033	3,52	29428	18629	38032	18370	19662
	D - służba	18484	10,42	8263	5,59	10221	34,79	21845	14219	40329	15889	24440
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	36993	20,86	36734	24,83	259	0,88	12437	8384	49430	40787	8643
	Suma	177310	95,73	147934	96,92	29376	89,72	402282	249729	562971	292821	270150
Piotrków	A - rolnictwo	129260	28,97	110667	32,00	18593	18,54	425143	261463	554403	274347	280056
	B - przemysł	179762	40,29	141854	41,02	37908	37,79	278050	183591	457812	236313	221499
	C - transport i handel	37636	8,44	34110	9,86	3526	3,52	106458	68679	144094	71889	72205
	D - służba	74716	16,75	35771	10,34	38945	38,83	79005	52467	153721	62309	91412
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	24763	5,55	23433	6,78	1330	1,33	20773	13866	45536	30340	15196
	Suma	446137	100,00	345835	100,00	100302	100,00	937936	598852	1355566	675198	680368
Plock	A - rolnictwo	87963	53,04	70781	54,65	17182	47,31	242550	149683	330513	163648	166865
	B - przemysł	16976	10,24	15192	11,73	1784	4,91	39220	25289	56196	29123	27073
	C - transport i handel	6932	4,18	6030	4,66	902	2,48	23037	14730	29969	14337	15632
	D - służba	33893	20,44	17741	13,70	16152	44,48	46859	30478	80752	34122	46630
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	20075	12,11	19779	15,27	296	0,82	9857	6532	29932	23104	6828
	Suma	165839	100,00	129523	100,00	36316	100,00	937936	598852	527362	264334	263028
Radom	A - rolnictwo	130709	60,00	110305	61,86	20404	51,59	417554	254874	548263	272985	275278
	B - przemysł	29191	13,40	27459	15,40	1732	4,38	68701	44504	97892	51656	46236
	C - transport i handel	14104	6,47	12403	6,96	1701	4,30	46720	29581	60824	29542	31282
	D - służba	28929	13,28	13572	7,61	15357	38,83	32880	21698	61809	24754	37055
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	14923	6,85	14564	8,17	359	0,91	11865	7893	26788	18536	8252
	Suma	217856	100,00	178303	100,00	39553	100,00	937936	598852	795576	397473	398103

Region	Gałąź	Zatrudnieni (wszyscy)	Struktura zatrudnienia w procentach	Zatrudnieni (mężczyźni)	Struktura zatrudnienia w procentach (M)	Zatrudnieni (kobiety)	Struktura zatrudnienia w procentach (K)	Domownicy (wszyscy)	Domownicy (kobiety)	Cała populacja w gałęzi	Cała populacja w gałęzi (M)	Cała populacja w gałęzi (K)
Siedlce	A - rolnictwo	121113	60,10	106076	62,19	15037	48,56	402171	246448	523284	261799	261485
	B - przemysł	23062	11,44	21411	12,55	1651	5,33	59455	38142	82517	42724	39793
	C - transport i handel	12401	6,15	10947	6,42	1454	4,70	43984	27530	56385	27401	28984
	D - służba	24984	12,40	12517	7,34	12467	40,26	33185	21767	58169	23935	34234
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	19965	9,91	19610	11,50	355	1,15	13500	8884	33465	24226	9239
	Suma	201525	100,00	170561	100,00	30964	100,00	937936	598852	753820	380085	373735
Suwałki	A - rolnictwo	113544	64,89	85251	64,00	28293	67,70	307672	189427	421216	203496	217720
	B - przemysł	14570	8,33	12186	9,15	2384	5,70	27462	17883	42032	21765	20267
	C - transport i handel	6813	3,89	5908	4,44	905	2,17	21216	13703	28029	13421	14608
	D - służba	17142	9,80	7218	5,42	9924	23,75	18749	12500	35891	13467	22424
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	22921	13,10	22638	17,00	283	0,68	11381	7590	34302	26429	7873
	Suma	174990	100,00	133201	100,00	41789	100,00	937936	598852	561470	278578	282892
Warszawa	A - rolnictwo	178903	26,84	151144	29,29	27759	18,42	515428	315786	694331	350786	343545
	B - przemysł	160398	24,06	129934	25,18	30464	20,22	264777	174715	425175	219996	205179
	C - transport i handel	72612	10,89	62322	12,08	10290	6,83	180348	117587	252960	125083	127877
	D - służba	145647	21,85	68562	13,29	77085	51,16	156525	104530	302172	120557	181615
	E - wojsko, administracja, wolne zawody	109090	16,36	104008	20,16	5082	3,37	47321	32231	156411	119098	37313
	Suma	666650	100,00	515970	100,00	150680	100,00	937936	598852	1831049	935520	895529
Łwów	A - rolnictwo	1439803	82,33	731372	76,11	708431	89,91	1046800	541657	2486603	1236515	1250088
	B - przemysł	107788	6,16	92495	9,63	15293	1,94	197166	129716	296294	159945	136349
	C - transport i handel	87010	4,98	67972	7,07	19038	2,42	184716	119596	271726	133092	138634
	D-E	114213	6,53	69043	7,19	45170	5,73	56200	37300	170413	87943	82470
	Suma	1748814	100,00	960882	100,00	787932	100,00	1484882	828269	3225036	1617495	1607541
	Kraków	A - rolnictwo	1105413	84,67	538346	77,82	567067	92,40	746074	388836	1851487	955903
B - przemysł		85618	6,56	70970	10,26	14648	2,39	141696	92537	227314	120129	107185
C - transport i handel		55365	4,24	41698	6,03	13667	2,23	111830	72073	167195	81455	85740
D-E		59147	4,53	40793	5,90	18354	2,99	48667	37188	107814	52272	55542
Suma		1305543	100,00	691807	100,00	613736	100,00	1048267	590634	2353810	1209759	1144051
Brody		A - rolnictwo	692539	87,57	361299	82,22	331240	94,25	572756	304467	1265295	629588
	B - przemysł	35098	4,44	31000	7,05	4098	1,17	74363	48703	109461	56660	52801
	C - transport i handel	34535	4,37	27069	6,16	7466	2,12	76521	49847	111056	53743	57313
	D-E	28690	3,63	20048	4,56	8642	2,46	27351	20674	56041	26725	29316
	Suma	790862	100,00	439416	100,00	351446	100,00	750991	423691	1541853	766716	775137

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

Tabela 5. Struktura zawodowa w działach gospodarki (PST) według regionów (dane skorygowane)

Region	Sektor	Zatrudnieni (wszyscy)	Struktura zatrudnienia w procentach	Zatrudnieni (mężczyźni)	Struktura zatrudnienia w procentach (M)	Zatrudnieni (kobiety)	Struktura zatrudnienia w procentach (K)	Domownicy (wszyscy)	Domownicy (mężczyźni)	Domownicy (kobiety)	Cała populacja w galezi	Cała populacja w galezi (M)	Cała populacja w galezi (K)
Kwidzyn	P - Primary	244306	65,27	143911	60,05	100395	74,57	280169,44	117021	163148,44	524475	260932	263543
	S - Secondary	55373	14,79	49025	20,46	6348	4,71	99027	33166	65861	154400	82191	72209
	T - Tertiary	74600	19,93	46706	19,49	27894	20,72	60189	19214	40975	134789	65920	68869
	Suma	374279	100,00	239642	100,00	134637	100,00	439385,44	169401	269984,44	813664	409043	404621
Gdańsk	P - Primary	131582	50,71	80807	47,62	50775	56,57	146852,08	60377	86475,08	278434	141184	137250
	S - Secondary	61210	23,59	50512	29,76	10698	11,92	97014	31212	65802	158224	81724	76500
	T - Tertiary	66667	25,69	38390	22,62	28277	31,51	62880	19695	43185	129547	58085	71462
	Suma	259459	100,00	169709	100,00	89750	100,00	306746,08	111284	195462,08	566205	280993	285212
Bydgoszcz	P - Primary	176146	62,55	101757	56,43	74389	73,42	186777,8	78151	108626,8	362924	179908	183016
	S - Secondary	51612	18,33	46075	25,55	5537	5,46	88774	29600	59174	140386	75675	64711
	T - Tertiary	53871	19,13	32479	18,01	21392	21,11	52007	16559	35448	105878	49038	56840
	Suma	281629	100,00	180311	100,00	101318	100,00	327558,8	124310	203248,8	609188	304621	304567
Poznań	P - Primary	326318	65,90	175980	59,61	150338	75,18	345681,68	145332	200349,68	672000	321312	350688
	S - Secondary	79440	16,04	67903	23,00	11537	5,77	140273	46816	93457	219713	114719	104994
	T - Tertiary	89407	18,06	51324	17,39	38083	19,05	86445	27045	59400	175852	78369	97483
	Suma	495165	100,00	295207	100,00	199958	100,00	572399,68	219193	353206,68	1067565	514400	553165
Kalisz	P - Primary	265615	72,34	155407	67,37	110209	80,75	282550	117236	165313	548165	272643	275522
	S - Secondary	37600	10,24	33376	14,47	4224	3,10	67009	22250	44759	104609	55626	48983
	T - Tertiary	63951	17,42	41909	18,17	22042	16,15	93835	31891	61944	157785	73799	83986
	Suma	367165	100,00	230691	100,00	136475	100,00	443394	171377	272016	810559	402068	408491
Kielce	P - Primary	267309	78,65	154304	73,58	113005	86,83	285913	116405	169508	553222	270709	282513
	S - Secondary	21808	6,42	20196	9,63	1612	1,24	42134	13464	28670	63942	33660	30282
	T - Tertiary	50741	14,93	35209	16,79	15532	11,93	77055	26181	50874	127796	61390	66406
	Suma	339858	100,00	209709	100,00	130149	100,00	405102	156050	249052	744960	365759	379201
Lublin	P - Primary	377194	71,35	222008	64,62	155186	83,86	400259	167479	232780	777453	389487	387966
	S - Secondary	42052	7,95	38031	11,07	4021	2,17	81300	25354	55946	123352	63385	59967
	T - Tertiary	109387	20,69	83544	24,32	25843	13,97	125528	42091	83437	234915	125635	109280
	Suma	528633	100,00	343583	100,00	185050	100,00	607087	234924	372163	1135720	578507	557213
Łomża	P - Primary	182723	68,10	107300	59,88	75422	84,64	194079	80946	113134	376802	188246	188556
	S - Secondary	19895	7,41	17717	9,89	2178	2,44	38483	11812	26671	58378	29529	28849
	T - Tertiary	65695	24,48	54182	30,24	11513	12,92	62096	20864	41232	127791	75046	52745
	Suma	268313	100,00	179200	100,00	89113	100,00	294658	113621	181037	562971	292821	270150
Piotrków	P - Primary	268400	45,72	156378	39,76	112022	57,82	286003	117969	168034	554403	274347	280056
	S - Secondary	179696	30,61	141788	36,05	37908	19,57	278116	94525	183591	457812	236313	221499
	T - Tertiary	138950	23,67	95149	24,19	43801	22,61	204402	69390	135012	343351	164538	178813
	Suma	587045	100,00	393314	100,00	193731	100,00	768521	281884	486637	1355566	675198	680368

Region	Sektor	Zatrudnieni (wszyscy)	Struktura zatrudnienia w procentach	Zatrudnieni (mężczyźni)	Struktura zatrudnienia w procentach (M)	Zatrudnieni (kobiety)	Struktura zatrudnienia w procentach (K)	Domownicy (wszyscy)	Domownicy (mężczyźni)	Domownicy (kobiety)	Cała populacja w gałęzi	Cała populacja w gałęzi (M)	Cała populacja w gałęzi (K)
Płock	P - Primary	160025	66,31	93279	60,01	66746	77,72	170488	70369	100119	330513	163648	166865
	S - Secondary	19258	7,98	17474	11,24	1784	2,08	36938	11649	25289	56196	29123	27073
	T - Tertiary	62039	25,71	44689	28,75	17350	20,20	78615	26875	51740	140653	71563	69090
	Suma	241322	100,00	155442	100,00	85880	100,00	286040	108892	177148	527362	264334	263028
Radom	P - Primary	265713	74,06	155601	67,80	110111	85,19	282550	117384	165167	548263	272985	275278
	S - Secondary	32726	9,12	30994	13,50	1732	1,34	65166	20662	44504	97892	51656	46236
	T - Tertiary	60324	16,81	42907	18,70	17417	13,47	89097	29925	59172	149421	72832	76589
	Suma	358762	100,00	229502	100,00	129260	100,00	436814	167971	268843	795576	397473	398103
Siedlce	P - Primary	253819	74,39	149225	67,62	104594	86,78	269465	112574	156891	523284	261799	261485
	S - Secondary	27285	8,00	25634	11,62	1651	1,37	55232	17090	38142	82517	42724	39793
	T - Tertiary	60104	17,61	45828	20,77	14276	11,85	87916	29735	58181	148019	75562	72457
	Suma	341208	100,00	220687	100,00	120521	100,00	412612	159398	253214	753820	380085	373735
Suwałki	P - Primary	203081	76,29	115993	70,04	87088	86,58	218135	87503	130632	421216	203496	217720
	S - Secondary	15443	5,80	13059	7,89	2384	2,37	26589	8706	17883	42032	21765	20267
	T - Tertiary	47679	17,91	36567	22,08	11112	11,05	50544	16751	33793	98222	53317	44905
	Suma	266202	100,00	165618	100,00	100584	100,00	295268	112960	182308	561470	278578	282892
Warszawa	P - Primary	337366	40,77	199948	35,26	137418	52,78	356965	150838	206127	694331	350786	343545
	S - Secondary	162462	19,64	131998	23,28	30464	11,70	262713	87998	174715	425175	219996	205179
	T - Tertiary	327569	39,59	235112	41,46	92457	35,51	383975	129627	254348	711543	364738	346805
	Suma	827396	100,00	567057	100,00	260339	100,00	1003653	368463	635190	1831049	935520	895529
Lwów	P - Primary	1231407	79,94	731372	76,11	500035	86,28	1255196	505143	750053	2486603	1236515	1250088
	S - Secondary	107788	7,00	92495	9,63	15293	2,64	197166	67450	129716	296294	159945	136349
	T - Tertiary	201223	13,06	137015	14,26	64208	11,08	240916	84020	156896	442139	221035	221104
	Suma	1540418	100,00	960882	100,00	579536	100,00	1693278	656613	1036665	3225036	1617495	1607541
Kraków	P - Primary	896580	81,75	538346	77,82	358234	88,47	894588	357238	537350	1851487	955903	895584
	S - Secondary	85618	7,81	70970	10,26	14648	3,62	141696	49159	92537	227314	120129	107185
	T - Tertiary	114512	10,44	82491	11,92	32021	7,91	160497	51236	109261	275009	133727	141282
	Suma	1096710	100,00	691807	100,00	404903	100,00	1196781	457633	739148	2353810	1209759	1144051
Brody	P - Primary	615582	86,23	361299	82,22	254283	92,64	649713	268289	381424	1265295	629588	635707
	S - Secondary	35098	4,92	31000	7,05	4098	1,49	74363	25660	48703	109461	56660	52801
	T - Tertiary	63225	8,86	47117	10,72	16108	5,87	103872	33351	70521	167097	80468	86629
	Suma	713905	100,00	439416	100,00	274489	100,00	827948	327300	500648	1541853	766716	775137

Źródło: oprac. własne na podstawie danych spisowych z Niemiec z 1895, Rosji z 1897 oraz Austrii z 1900 r.

Bibliografia

- Allen R.C., *Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300–1800*, „European Review of Economic History” 2000, nr 3, s. 1–25.
- Hoffmann W.G., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin 1965.
- Łuczak C., *Historia przemysłu w Wielkopolsce*, Poznań 1970.
- Łukasiewicz J., *Przewód techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852–1886*, Warszawa 1963.
- Mitchell B.R., *International Historical Statistics: Europe 1750–2000*, Basingstoke 2003.
- Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, Warszawa 1978.
- Puś W., *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź 2013.
- Schulze M.-S., *Origins of Catch-up Failure. Comparative Productivity Growth in the Habsburg Empire, 1870–1910*, „European Review of Economic History” 2007, nr 11.
- Shaw-Taylor L., *The Occupational Structure of Nineteenth Century Britain. ESRC Full Research Report*, Swindon 2010.
- Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, t. 1: 1815–1918, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.
- Wrigley E.A., *The PST System of Classifying Occupations*, <http://www.geog.cam.ac.uk/research/projects/occupations/britain19c/papers/paper1.pdf> (15 VII 2014 r.).
- Żarnowska A., *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870–1914*, Warszawa 1974.

Piotr Koryś
Maciej Tymiański

Occupational structure of the Polish lands at the turn of the nineteenth and twentieth centuries
(Summary)

The authors present a new picture of the occupational structure of the Polish lands at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The article is based on the population censuses, carried out in Russia in 1897 and in Austria in 1900, as well as on the German economic census, conducted in 1895. In order to obtain reliable results, the authors have corrected errors found in the censuses in question. With the removal of the errors, they have been able to reconstruct the employment structures from which we can derive a more precise picture of the economic situation of the Polish lands at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The examination of the problem

in question has made it possible for the authors to verify the long held view that the technological revolution in Polish lands took place at the turn of the 70s and 80s of the nineteenth century. The corrected census data show that the level of industrialization of the Polish lands in about 1900 was still very limited.

Key words: occupational structure, industrialization, backwardness, modernization